

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A.,C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 84.

रसमञ्जरी ।

श्रीभानुभट्टप्रणीता
अनन्तपण्डितकृतव्यङ्ग्यार्थकौमुद्या
नागेशभट्टकृतप्रकाशेन च सहिता ।

RASAMANJARI

BY
BHÂNU BHATTA,
With the Commentaries
VYANGYÂRTHAKOUMUDÎ OF ANANTA PANDIT
AND PRAKÂSA OF NÂGESA BHATTA.

EDITED BY
Râma Sàstri Tailanga,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus II.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ vilas Press,
BENARES.
1904.

सखि तनुनयनान्तरालभीरुः
कलयति मे न विभूषणानि कान्तः ॥ ३४ ॥

सौन्दर्यगर्विता यथा।

कलयति कमलोपमानमक्ष्णोः
प्रथयति वाचि सुधारसस्य साम्यम्।

युक्ताऽलङ्कारं तनोति विस्तारयति। यद्धि स्वतो न शोभते तस्यैव भूषाकरणं युक्तमयुक्तमन्यस्येति भावः। इति हेतोस्त्वं धन्यतमासि अन्यास्त्वधन्याः। भूषादिविरहात्। त्वं त्वतिशयितधन्या इति किं ब्रवीमीति सोल्लुण्ठवचनम्। यद्वा धन्यतमासीति किं कुत्सितं ब्रवीमि तस्मादधन्यतमाऽसीत्यर्थः। अत एव तदेवाह सखि तनुनयनान्तरालभीरुः। तनुरङ्गं ममेति भावः। नयनं नेत्रं तदीयमिति भावः। तयोरन्तरालं व्यवधायकं ततो भीरुर्भयशीलः। भूषणमपि मद्विलोकनाऽन्तरायं मन्वान इत्यर्थः। यद्वा तनु स्वल्पमपि नयनान्तरालं दर्शनव्यवधायकं यत्किं चित्तत्र भीरुस्तदसहमान इत्यर्थः। तनुपदं कमनीयतां ध्वनयति। नयनपदं दर्शनलालसतां व्यञ्जयति। भीरुपदमत्यन्ताऽऽसक्तिम्। कान्तः प्रियः। कान्तपदेन कमनीयता व्यज्यते। मे वपुषि विभूषणानि अलङ्करणानि बहुवचनं नानाऽलङ्करणसमर्थतां कान्तस्याभिद्योतयति। न कलयति धारयति। अत्रोक्तरीत्या यथा मयि प्रेम तथा न त्वयीति त्वत्तोऽहं धन्यतमेति स्वाऽऽधिक्यख्यापनाद्व्यतिरेकाऽलङ्कारः। 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति तल्लक्षणात्। पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ३४ ॥

कलयति। विचारयति। एवं चैतादृशविचारमात्रकारिण्येतादृशकोपः किं पुनस्तथा वक्तरीति व्यज्यते। निरुपमानयोरक्ष्णोः कमल-

सखि कथय किमाचरामि कान्ते
समजनि तत्र सहिष्णुतैव दोषः ॥ ३५ ॥

द्वितीयामुदाहरति कलयतीति । का चित्सखीं वक्ति । हे सखि कान्ते प्रेयसि कान्तपदं तिरस्काराऽयोग्यतां व्यनक्ति । अक्ष्णोर्नेत्रयोः । ममेति भावः । कमलोपमानं साम्यम् । कमलपदं सरसतां दीर्घतां च ध्वनयति । कलयति । एवं चैतादृशवि-चारमात्रकारिणि एतादृशकोपकरणं किं पुनस्तथावचनादा-विति व्यज्यते । वदति सतीत्यर्थः । कमलस्य निरुपमानयोर्म-न्नयनयोरुपमानत्वेन पराऽपेक्षया कमलस्य प्रसिद्धत्वं गुणोत्कर्ष-शालित्वं चागतमिति कथमयुक्तमनेन विभाव्यते इति क्लेशदा-तृत्वं व्यज्यते । तेन च साऽपराधत्वं तेन च दण्डाऽर्हत्वम् । तथा वाचि सुधारसस्याऽमृतद्रवस्य । रसपदं मधुरिमाऽतिशयं व्यञ्ज-यति । साम्यं तुल्यत्वम् । प्रथयति प्रख्यापयति सतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव व्यङ्ग्यम् । के ते वराके यन्नयनवचनयो-रुपमानत्वं लक्ष्यते विपरीतत्वं युक्तमिति भावः । उक्तं च ।

गुणोत्कृष्टं प्रसिद्धं यदुपमानं तदुच्यते ।
न न्यूनमुपमैव स्यादेतयोस्तुल्यतोपमा ॥ इति ।

स्योपमानत्वेन कल्पनात् क्लेशदातृत्वम् । तेन साऽपराधत्वम् । तेन दण्डार्हत्वम् । सुधारसस्येति । तेन माधुर्याऽतिशयसाम्यं प्रथयति । पूर्ववदेव व्यङ्ग्यम् । के ते वराके यन्नयनवचनयोरुपमानत्वं लक्ष्यते विपरीतत्वं युक्तमिति भावः । ईदृशाऽपकर्षाऽऽपादनकारिणि सखि किमाचरामि किं विधेयं तदुपदिशेत्यर्थः । आस्तां वा तावदेव तत्स-हिष्णुतैव तदीयतादृशविचारसहनशीलत्वमेव दोषः । सर्वत्र गु-णरूपाया अपि तस्या अत्र दोषत्वमिति चित्रमिति भावः ॥ ३५ ॥

मानवती यथा । प्रियाऽपराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्च । अल्पाऽपनेयो लघुः । कष्टतराऽपनेयो मध्यमः । कष्टतमाऽपनेयो गुरुः । असाध्यस्तु रसाऽऽभासः । परस्त्रीदर्शनादिजन्मा लघुः। गोत्रस्खलनादिजन्मा मध्यमः । अपरस्त्रीसङ्गजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्धकुतूहलाद्यपनेयो लघुः । अन्यथावादशपथाद्यपनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो गुरुः ।

एवमपकर्षापादनकारिणि किमाचरामि किं प्रतिसन्धेयं विचारयामि तत्कथयोपदिश । आस्तां वा तावदेषा विचारणा । तत्र तस्मिन् अनुचितविचारकारिण्यपि कान्ते सहिष्णुतैव तदीयतादृशविचारसहनशीलत्वमेव दोषः । सर्वत्र गुणरूपाया अप्येतस्या अत्र दोषत्वमिति चित्रमिव । दोषपदं भ्रान्तिजनकतां गमयति । समजनि सञ्जातः । उपसर्गेण विशेषदर्शनाऽनिवर्त्यत्वं व्यज्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ३९ ॥

मानवतीं लक्षयितुमाह । मानवतीत्यादि । प्रियाऽपराधज्ञापकचेष्टागम्यकोपवत्त्वं तद्वत्त्वमेव वा लक्षणम् । तस्य त्रैविध्यमित्याह । स चेति । क्रमेण तल्लक्षणान्याह अल्पापनेय

प्रियाऽपराधेति । एवं च प्रियाऽपराधज्ञापकचेष्टागम्यकोपवत्त्वं लक्षणम् । गोत्रस्खलनेति । सपत्नीनामोच्चारणमित्यर्थः । अन्यथेति । प्रकारान्तरसिद्धकुतूहलाऽपनोद्य इत्यर्थः । अन्यथावादः अपलापोक्तिः ।

अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा ।

स्वेदाऽम्बुभिः क्व चन पिच्छिलमङ्गभूमौ
शातोदरि क्व चन कण्टकितं चकास्ति ।
अन्यां विलोकयति भूषयति प्रियेऽपि
मानः क्व दास्यति पदं तव तन्न विद्मः ॥ ३६ ॥

इत्यादि । कष्टतर इति द्व्यर्थे द्विवचनविभज्येति तरप् । कष्टतम इति बहुत्वे ऽतिशायने तमबिष्ठनाविति तमप् । उक्तं च ।

स प्रायशो भवेत्त्रेधा कामिनीनां प्रियं प्रति ।
अवेक्ष्य दोषमेतस्य गरीयान् मध्यमो लघुः ॥ इति ।

नन्वसाध्योऽप्येकस्तिष्ठति स नोक्त इत्यतो न्यूनत्वमित्यत आह । असाध्य इति । मो ऽलीक एवेति भावः । तत्कारणान्याह अपरस्त्रीत्यादि । गोत्रस्खलनमिति । सपत्नीनामोच्चारणमित्यर्थः । तस्याऽपनोदकान्याह अन्यथासिद्धेति । प्रकारान्तरसिद्धं यत्कुतूहलं तेनाऽपनोद्य इत्यर्थः । अन्यथावादेति । अपलापोक्तिरित्यर्थः ।

अन्यां पश्यति आलापं कुर्वत्यपि सति नायके । हे शातोदरि एतेनोदरमध्येऽपि मानस्याऽवस्थानस्थलं नास्तीति ध्वन्यते । भूषयतीति पाठे अलङ्कुर्वतीत्यर्थः । न केवलं विलोकनकारित्वं मयि महदपराधकारणं तद्भूत्वे सत्यपि यदीयमवस्था तर्हि किं वक्तव्यमलङ्करणमात्रे इति भावः । क्वचित्पिच्छिलम् । क्वचित्कण्टकितम् । न मानस्य पददानस्थानमिति भावः । साऽऽगस्यपि प्रेयस्यनुरागेण स्वेदादिभिर्व्याप्तेन चाङ्गे मानस्य पददानार्थमपि स्थानं नास्तीति भावः । अन्यथासिद्धकुतूहलं स्फुटम् ॥ ३६ ॥

तत्राद्यवतीमुदाहरति। स्वेदाऽम्बुभिरिति। का चित्प्रियतमसखी नायिकां प्रति वक्ति। हे शातोदरि शातोदरीति सम्बुद्धिपदोपादानमुदरमध्येपि मानस्याऽवस्थानस्थलं नास्तीति व्यञ्जयति। प्रिये प्राणेश्वरे प्रियपदं तत्कृताऽपराधगणनाकरणौचित्यं ध्वनयति। अन्यां पराम्। अन्यपदमगणनीयतां व्यनक्ति। विलोकयति विभूषयत्यपि विलोकनकारिण्यपि न केवलं विलोकनकारित्वमात्रमपि तु अलङ्करणकारित्वमपि महदपराधे कारणं तद्वत्त्वे ऽपीत्यपि शब्दार्थः। सतीति शेषः। एतद् दृश्यमानम्। एतत्पदं पिच्छिलत्वाद्यपलापकारणाऽनौचित्यं ध्वनयति। अङ्गं शरीरम्। अङ्गपदं स्वल्पत्वं द्योतयति। एकवचनं च तदतिशयम्। क्व चन क्वापि प्रदेशइत्यर्थः। किमः सप्तम्यन्तात्किमोऽतीति क्वेति क्वादेशः। सप्तम्यर्थेऽव्ययमेतत्। स्वेदाम्बुभिः स्वेदोदबिन्दुभिः। बहुवचनं पिच्छिलताऽतिशयं गमयति। पिच्छिलं पङ्किलम्। पिच्छान्यस्य सन्तीत्यर्थे लोमादिसूत्रेणेलच्। पिच्छिलपदेन पदाऽवस्थानाऽनर्हत्वं ध्वन्यते। तथा क्व चन क्वापि प्रदेशे कण्टकितं सञ्जातकण्टकम्। प्रियपदश्रवणमात्रमञ्जातप्रमोदोदयेनेत्युभयत्र भावः। तदस्य सञ्जातमित्यादिनेतच्। कण्टकितपदेन पददानाऽनर्हत्वं व्यज्यते। चकास्ति शोभते। रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः। विवक्षितं वक्ति तव मानो ऽभिमानः क्व कस्मिन्प्रदेशे पदमङ्घ्रिं दास्यति तत् स्थलं न विद्मः न जानीमः। सापराधेपि प्रिये ऽनुरागेण स्वेदादिभिर्व्याप्ते तवाऽङ्गे मानस्य पदमपि दातुं न पश्यामि स्थलमित्यर्थः। एकत्र पिच्छिलत्वादपरत्र कण्टकितत्वादिति भावः। अत्राऽन्यथासिद्धकुतूहलाद्यपनेयत्वं स्फुटम्। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३६ ॥

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा ।

यद्गोत्रस्खलनं तत्र भ्रमो यदि न मन्यसे ।
रोमालिव्यालसंस्पर्शं शपथं तन्वि कारय ॥ ३७ ॥

उद्देशक्रमाद्गोत्रस्खलनजन्यमानवतीमुदाहरति यद्गोत्रेति । कोपि स्वकृतगोत्रस्खलनकुपितां प्रियतमां सान्त्वयितुं वक्ति । कान्ते इति सम्बुद्धिरध्याहर्तव्या । तदनुपादानं च स्वकृताऽपराधतया संभ्रमाऽतिशयमावेदयति । यद्गोत्रस्खलनं त्वत्सपत्नीनामोच्चारणं मया कृतमिति भावः । गोत्रे नाम्नि कुले गोत्रमित्यमरः । तत्र तस्मिन्विषये अथ च गोत्रस्खलनं तत्पर्वतस्खलनमेव । अत एव भ्रमजन्यत्वम् । एवं च यथा बुद्धिपुरःसरं न कस्यापि पर्वतभेदनमिति भावः । एवं चाऽऽकस्मिकताद्दक्कार्येण स्वस्मिन्विगतजीवप्रायत्वं व्यज्यते । भ्रमो यदि न मन्यसे । यन्मया नामोच्चारणं कृतं तत्त्वदीयभ्रान्त्या न तु त्वत्सपत्न्या इति भ्रमेणेत्यर्थः । इदं च मद्वचनमसत्यं मन्यसे चेत्तर्हि रोमालिव्यालसंस्पर्शम् । रोमालिः रोमश्रेणिः स एव व्यालः सर्पः तस्य संस्पर्शरूपं शपथं दिव्यरूपं तत्र विप्रतिपन्ने ऽर्थे कारय । रोमालिपदं श्यामत्वं व्यञ्जयति तच्च विषाऽतिशयवत्त्वं तदपि दुःस्पर्शनीयत्वम् । व्यालपदं सा-

स्वकृतगोत्रस्खलनकुपितां नायिकां सान्त्वयितुमाह गोत्रेति । यद्गोत्रस्खलनं त्वत्सपत्नीनामोच्चारणं तत्र भ्रमः त्वदीयनामग्रहणे भ्रमः कारणमित्यर्थः । यद्येतन्नमन्यसे मद्वचनमसत्यं मन्यसे चेत् रोमावलिरूपसर्पस्पर्शं कारयेति । रोमालिपदेन श्यामत्वं तेन विषादातिशयः तेन दुःस्पर्शत्वं व्यालपदेन साहजिकक्रूरत्वं कारयेति स्वस्याः पराधीनतां व्यञ्जयति ॥ ३७ ॥

अपराऽङ्गनासङ्गमजन्मा यथा ।

दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणाऽलक्तकपिञ्जरं सपत्न्याः ।

हाजिकक्रूरत्वं ध्वनयति । समित्युपसर्गो मणिमन्त्रादिकपटविरहं गमयति । शपथपदं सर्वपरिहारमौलिभूतत्वं गमयति । कारयेति पदमतिशयिते स्वत एव तन्निवारणकरणौचित्येऽपि पराधीनतामावदयति । सा च मत्कृतनामोच्चारणस्य न सपत्नीविषयकत्वं मन्तव्यमिति । रोमालिव्यालिसंस्पर्शमिति पाठमाश्रित्य रोमालिरूपा या व्याली व्यालस्त्री ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तस्याः स्पर्शम् । एवं च स्त्रीत्वेन त्वत्सजातीयतया त्वत्पक्षकारित्वेऽपि स्पर्शोन्मुखत्वेनाऽतिशुद्धत्वं व्यज्यते इति कश्चित् । अत्र शपथाद्यपनेयत्वं स्फुटमेव । पंथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

अपराऽङ्गनासङ्गजन्यमानवतीमुदाहरति दयितस्येति । दयितस्य कान्तस्य । दयितपदं तत्कृताऽपराधस्य दुःखाऽतिशयजनकत्वं व्यञ्जयति । भालदेशं ललाटपट्टम् । भालपदमुत्तमत्वमावेदयति । देशपदं विशालतां द्योतयति । सा चाऽसन्तपदमङ्कट्टनं तच्चाऽतिप्रेमाणम् । सपत्न्याः । सपत्नीपदं स्वाभाविकेर्ष्यावत्त्वं द्योतयति । चरणाऽलक्तकपिञ्जरम् पदसम्बन्धिलाक्षारसबभ्रुवर्णम् । उत्तानरतकरणेन चरणसम्पर्का-

पिञ्जरं पिङ्गम् । उत्तानरतकरणेन चरणसंपर्कादिति भावः । यद्वा तदीयमानाऽपनयनाय नमस्कारेण शिरश्चरणसंयोगादिति भावः । पिङ्गटमित्येव पाठो युक्तः । अलक्तकस्य पीतत्वाऽभावात् पिञ्जर-

सुदृशो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥ ३८ ॥

द्विति भावः । निरीक्ष्य सम्यगवलोक्य सुदृशो नायि-
कायाः । श्रुतिमुक्ताः कर्णोपान्तप्रेरिताः । कोपेन वक्रविलो-
कनाद्विति भावः । नयनस्य नेत्रस्य प्रियं प्रति प्रेरितस्येति
भावः । कोणभासः । प्रान्तदीप्तयः । कटाक्षदीप्तय इति या-
वत् । तिर्यग्विलोकनम् । एकस्यैव प्राधान्येन प्रेक्षणसम्बन्धा-
न्नयनस्येत्येकत्वम् । शिखरोपमाः शिखरेण पद्मरागेण । शि-
खरः पद्मरागः स्याद्विति विश्ववैजयन्ती । 'तन्वी श्यामा शि-
खरदशने'ति मेघदूतप्रयोगः । शिखरं दाडिमीबीजमित्यपि क-
श्चित् । उपमीयते आरक्तत्वाद्विति भावः । तथा बभूवुः सं-
पन्नाः । कोपेनेति भावः । कोणभासा इति पाठे आरक्तक-
टाक्षदीप्त्या श्रुतिमुक्ताः नायिकाकर्णसम्बन्धिमुक्ताफलानि।
यद्वा श्रवणभूषणयोग्यमुक्ताफलानि अर्थान्नायकेन स्वाऽपराध-
क्षमापनायाऽऽनीतानि पद्मरागतुल्यानि जातानीत्यर्थः । ए-
च भूषणदानाद्यपनोद्यत्वं द्योत्यते । यद्वा श्रुतिमुक्ताः । अर्था-

मित्ययुक्तमिति कश्चित् । श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमाः कर्णोपान्त-
रिताः कोपेन वक्रनिरीक्षणादिति भावः । नयनस्य प्रियं प्रति प्रे-
तस्य कोणभासः प्रान्तदीप्तयः कटाक्षदीप्तय इति यावत् । तिर्यग्वि-
लोकने एकस्यैव प्रेक्ष्यसम्बन्धान्नयनस्येत्येकवचनम् । शिखरेति
पक्वदाडिमबीजाभं माणिक्यं शिखरं मतम् । कोपेनेति भावः । को-
णभासा इति मुक्ताफलानि जातानि तथेति भावः । यद्वा श्रुतिमुक्त
नायिकाकर्णमुक्ताः कुपितकामिनीनयनदीप्त्या रक्ता इत्यर्थः । एते
चरणपाताऽपनोद्यत्वं पूर्वव्याख्यायां भूषणदानाऽपनेयत्वम् ॥ ३८ ॥

एताः षोडशाप्यष्टाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधाः । प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा उत्का वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसारिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा भवन्ति । तासामप्युत्तमाऽधममध्यमभेदगणनया चतुरधिकाऽशीतियुतं शतत्रयं भेदा भवन्ति ।

त्पदाऽवनतनायककर्णाभरणरूपाः कुपितकामिनीनयनदीप्त्या रक्ता जाता इत्यर्थः । एवं चरणपाताद्यपनोद्यत्वं ध्वन्यते । ये तु शिखरेण गिरिशृङ्गेणोपमीयन्ते श्यामत्वादित्याहुस्तत्कुपितकामिनीनयनदीप्तेः श्यामत्ववर्णनाऽनौचित्येनाऽनुचितमाभाति । अत्र तादृशख्यापनरूपवस्तुना नायिकायाः सागसि प्रेयसि कोपाऽभिव्यक्तिरूपं वस्तु व्यज्यते । मालभारिणीयोवृत्तम् ॥ ३८ ॥

प्रसङ्गादेतासां भेदान्तराणि निरूपयितुमाह । एता इति । षोडशेति । मध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीरादिभेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्ये द्वादश मुग्धा एकैवेति मिलितत्र-

षोडशेति । मध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीरादिभेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्ये द्वादश । मुग्धा एकैव । एवं त्रयोदशभेदवती स्वीया । द्विधा पराङ्गना । सामान्यवनिता त्वेकैवेति षोडशेत्यर्थः । चतुरधिकाशीतीति । न एतदाधिक्यव्यवच्छेदकं किं तूक्तगणनमात्रम् ।

जातिकालवयोऽवस्थाभावकन्दर्पसायकैः ।
इतरा अप्यसङ्ख्याता नोक्ता विस्तरभीतितः ॥

इति प्राचीनोक्तेरन्येषामपि सत्त्वादित्याहुः ।

यत्त्वेतासां दिव्याऽदिव्योभयभेदेन गणनया द्विपञ्चाश-दधिकशतयुतं सहस्रं भेदा भवन्ति । दिव्या इन्द्रा-ण्यादयः । अदिव्या मालत्यादयः । दिव्याऽदिव्याः सीतादय इति । तन्न । अवस्थाभेदेनैव नायिकानां भे-दात् । जातिभेदेन भेदस्वीकारे नायकानामप्येवमानन्त्यं स्यात् । तथा भेदा नायकानामपि सन्ति । इन्द्रादयो

षोडशभेदवती स्वीया । द्विविधा पराङ्गना । सामान्यवनिता त्वे-कविधेति षोडशेत्यर्थः । अवस्थाभेदमेवाह । प्रोषितेत्यादि । तासामिति । पूर्वगणितानामित्यर्थः । चतुरधिकाशीतियुतमि-ति । परिगणनमेतत् नाधिक्यव्यवच्छेदकम् ।

जातिकालवयोवस्थाभावकन्दर्पसायकैः ।
इतरा अप्यसङ्ख्याता नोक्ता विस्तरभीतितः ॥

इति प्राचोक्तेरन्येपि भेदा अध्यवसेयाः ।

कस्य चिन्मतं दूषयितुमनुवदति यत्त्विति । एतासामन-न्तरपरिसङ्ख्यातानां दिव्यात्वं तद्देशीयत्वमुपाधिरूपं सामान्यं हेतुमाह । अवस्थाभेदेनवेति । कालिकविशेषेणेवेत्यर्थः । नि-

अवस्थाभेदेनेति । कालिकाऽवस्थयैवेत्यर्थः । एवकारेण जात्या-दिभेदव्युदासः । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह । जातीति । उपलक्ष-णमेतद्देशादीनामनन्तनायकानां जातिभेदभिन्नानाम् । तत्रैवोपष्ट-म्भकान्तरमाह । तथेति । यदि जात्यादिभेदेन नायिका-ऽऽनन्त्यं स्यात्तर्हि तथा तद्वदेव नायकानामपि दिव्याऽदिव्य-भेदसम्भवादानन्त्यं स्यादित्येवं दिव्यादिव्यभेदेनाऽनन्तानां ख-ण्डितत्वादिकं स्यात् युक्तेस्तुल्यत्वात् । यथा प्राचीनैरनुदाहृत-त्वान्नैते भेदा नायकानां तथा न नायिकानां जात्यादिभेदनिबन्ध-

दिव्याः। अदिव्या माधवादयः। दिव्याऽदिव्या अर्ज्जुनादय इति। यद्यपि मुग्धाया यथा धीरादिभेदाऽभावस्तथाविधप्रज्ञासामग्र्यभावात् तथाऽत्राप्यष्टविधत्वाऽभावो

शेषः कालिकाऽऽत्रस्येत्यमरः। एवकारो जात्यादिभेदकव्युदासः। हेत्वसिद्धिपरिहारायाह। जातिभेदेनेति। जातिरित्युपलक्षकं देशादीनाम्। तत्रैवोपष्टम्भकान्तरमाह। तथेति। अन्यदपीत्यर्थः। अयं भावः। जात्यादिभेदेन भेदे नायिकानन्त्यं स्यात्तथा नायकेष्वपि दिव्यादिभेदसम्भवादानन्त्यं स्यात्। एवं दिव्यादिभेदवत् खण्डितत्वादिकमपि नायकानां स्यात् युक्तेस्तुल्यत्वात्। तस्माद्यथा प्राचीनैरनुदाहृतत्वान्नैते भेदा नायकानां तथा नायकानां न जात्यादिभेदनिबन्धनभेदवत्त्वम्। वस्तुतस्तु वात्स्यायनादिभिर्जात्यादिनापि भेदस्वीकारात् तद्भेदाद्भेदो युक्त एव। तासामानन्त्यं च व्यक्त्यानन्त्याददोषाय। यच्च नायकानामपि खण्डितत्वादिकं स्यादित्युक्तम्। तच्चाऽनौचित्याद्रसभङ्गापत्त्या पराहतम्। प्राचामनुपन्यासस्तु न दिव्यादिभेदाऽभावसाधकः। अप्रयोजकत्वात्। अत एव जातिकालेत्यादि प्रागभ्यधायि। ननु मुग्धायाः प्रज्ञाविशेषाऽभावात् यथा धीरादिभेदाऽभावस्तथाऽष्टविधत्वा-

नभेदवत्त्वम्। वस्तुतो वात्स्यायनादिसंमतत्वात् जात्यादिभेदो युक्त एव। तेनानन्त्यं व्यक्त्यानन्त्यान्न दोषाय। यत्तु नायकानामपि खण्डितत्वादिकं स्यादित्युक्तं तच्चाऽनौचित्याद्रसभङ्गापत्त्या पराहतम्। प्राचामनुपन्यासस्तु न दिव्याऽदिव्यभेदाऽभावसाधकः। अप्रयोजकत्वात्। अत एव जातिकालेत्यादि प्रागभ्यधायि। धीरा-

भवितुमर्हति तथापि प्राचीनलेखनाऽनुरोधेन नवोढा-मालम्ब्यैते भेदा अवगन्तव्याः ।

देशान्तरगते प्रेयसि सन्तापव्याकुला प्रोषितभर्तृका । उत्काकलहान्तरिताविप्रलब्धानां पतिर्देशान्तरगतो न भवतीति न तत्राऽतिव्याप्तिः । अस्याश्चेष्टा दशावस्था, सा त्वग्रे वक्ष्यते ।

मुग्धा प्रोषितभर्तृका यथा ।

दुःखं दीर्घतरं वहन्त्यपि सखीवर्गाय नो भाषते
शैवालैः शयनं सृजन्त्यपि पुनः शेते न वा लज्जया ।

भावोपीत्याह । यद्यपीति । उत्तरयति । तथापीति । प्राचीनलेखनानुरोधेनेति । वस्तुतो निर्युक्तिकत्वादयुक्तमिति भावः ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वात् प्रोषितभर्तृकां लक्षयति । देशान्तरगतेति । देशान्तरगतप्रियविरहसन्तापवत्त्वमित्यर्थः । दशावस्था इति । तास्तु अग्रे वक्ष्यति ।

द्विभेदाऽभाव इति । आदिपदान्मानवत्यन्तपरिग्रहः । प्राचीनेति । वस्तुतो निर्यक्तिकत्वादयुक्तमिति भावः । देशान्तरगतप्रियविरहसन्तापवत्त्वं प्रोषितभर्तृकात्वम् ।

दुःखं दीर्घतरमिति । अतिदीर्घं दुःखं वहन्त्यपि सखीगर्वाय नो भाषते ऽम्बुजमुखीत्यन्वयः । दीर्घतरत्वेनाऽनुल्लङ्घनीयत्वम् । वहन्तीति कठिनहृदयतामशक्यप्रतीकारताञ्च व्यनक्ति । सखी दुःखकथनयोग्यतां वर्गत्वेन तन्निवारणसमर्थताम् । दुःखं विरहजम् अतिविश्वास्यसखीजनेऽप्यकथनेन लज्जाऽतिशयः । तेन मुग्धात्वम् तथा जलनीलया आस्तरणं सृजन्त्यपि न निद्राति । लज्जयेति भावः

कण्ठे गद्गदवाचमञ्चति दृशा धत्ते न बाष्पोदकं
सन्तापं सहते यदम्बुजमुखी तद्वेद चेतोभवः ॥ ३९॥

तत्र मुग्धां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति दुःखमिति। का चित्कां चित्प्रत्याह। अम्बुजमुखी कमलमुखी अम्बुजपदमम्लानतां व्यञ्जयति तच्च विरहगोपनम्। दीर्घपदमपि प्रियतमगमनदिनमारभ्यैतत्क्षणावधि। दीर्घतरपदमनुल्लङ्घनीयत्वं ध्वनयति तच्च दुःसहत्वम्। दुःखं विरहजमित्यर्थः। वहन्त्यपि वहन्तीति पदं कठिनहृदयतामशक्यप्रतीकारतां व्यनक्ति। परं तु सखीवर्गाय सखीसमूहाय। सखीपदं दुःखकथनार्हतां द्योतयति। वर्गपदं दुःखनिवारणसमर्थतां गमयति। नो भाषते नो वक्ति। एवं च स्वसर्वरहस्यकथनार्हस्य स्वसखीनिवहस्यापि न निवेदयति दुःखं किं पुनरन्यस्येति लज्जाविशेषवत्त्वं ध्वन्यते। तेन मुग्धात्वम्। किं च शैवालैर्जलनीलयादिभिः। शैवालपदं तापाऽपनोदकतां व्यनक्ति। शयनमास्तरणम्। शयनपदं निबिडतां गमयति। सृजन्त्यपि सृजन्तीत्यनेन तत्करणे आदरातिशयो व्यज्यते। पुनः किं तु न शेते न निद्राति। किं च कण्ठे कण्ठपदेन दुःखवशाद्रसनाजाड्यम-

कण्ठेन रसनायां दुःखवशेन तस्या जडत्वात् परं तु दृशोर्बाष्पोदकं न दधाति। उदकपदेन स्थगनाऽनर्हत्वं तेन स्थगनाऽनर्हस्यापि स्थगनेन लज्जालुता ध्वन्यते। एवं विरहज्ञापकबाह्यचेष्टागोपनेऽपि येन प्रकारेण सन्तापं सहते तच्चेतोभवो वेद। चेतोभवपदेन दुःखज्ञानयोग्यता अन्तर्मदनतैवेति ध्वन्यते। क्वचित्तु वहति सृजतीत्यपि पाठः ॥ ३९ ॥

मध्या प्रोषितभर्तृका यथा ।

वासस्तदेव वपुषो वलयं तदेव
हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।

भिव्यज्यते । तेन च तत्करणे आदरातिशयो ऽवगम्यते । गद्गदवाचम् स्खलितां गिरं सत्वाष्पत्वादिति भावः । अश्रु दधाति । एवं च वाच्यस्फुटत्वमभिव्यज्यते । परं तु दृशा दृष्ट्या । एकवचनेन त्रिविधविलोकनाऽभावेन चिन्ताऽतिशयो व्यज्यते । बाष्पोदकम् अश्रुजलम् । उदकपदेन स्थग नाऽनर्हत्वं व्यज्यते । न धत्ते न दधाति । एवं च स्थगना ऽनर्हस्यापि स्थगने ऽतिलज्जालुत्वं द्योत्यते । एवं विरहज पकबाह्यचेष्टागोपनकारिणी यत् येन प्रकारेण सन्तापं विर हदाहं सहते तत्तं प्रकारं चेतोभवो मदनः वेद जानाति त्वन्य इति भावः । सहते इति पदेन दुःसहत्वं गम्यते । चे तोभवपदेन हृदयसन्निहितत्वं तेन च सहनप्रकारज्ञानवत्त्व मावेद्यते । विशेषोक्तिरलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । शार्दू लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

मध्याधीराज्येष्ठां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति वास इति का चित्सखी नायिकां वक्ति । हे सखि वपुषो देहस्य वास वसनं तदेव पूर्वगृहीतमेव । वासःपदमल्पभारत्वमावेदयति एवं च सार्वकालिकदेहसम्बन्धिवसनसङ्गात् खेदवत्ता सम्भाविनीति ध्वन्यते । एवमग्रेपि । तथा हस्तस्य करस वलयं कङ्कणम् । तदेव वलयपदं खेदाऽजनकत्वं व्यनक्ति

वासस्तदेवेति । तत्तच्छब्दाः पूर्वगृहीतार्थकाः । तैश्च सार्व

वाचालभृङ्गसुभगे सुरभौ समस्त-
मद्याऽधिकं भवति ते सखि किं निदानम् ॥ ४० ॥

तथा जघनस्य नितम्बस्य सैव पूर्वपरिगृहीतैव रत्नकाञ्ची माणि-गणराजिरञ्जिता रशना। यान्यत्र पूर्वं परिगृहीतवती वसनादीनि तान्येवैतानि संप्रति दधासीत्यर्थः। वाचालभृङ्गसुभगे वाचालाः कुत्सितबहुभाषिणः। आलजाटचौ बहुभाषिणीति कुत्सार्थे आलच्। कुत्सितत्वं विरोधिविषयकत्वेनाऽसह्यत्वेन वा। ये भृङ्गा भ्रमरास्तैः। भृङ्गपदं मदनोद्दीपकत्वं व्यनक्ति। सुभगपदं सामर्थ्यविशेषमभिव्यञ्जयति। तच्चाऽनिवार्यत्वं व्यनक्ति। सुरभौ पुष्पसमये। वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिरित्यमरः। सुरभिपदमुन्मादकत्वं द्योतयति। अद्येदानीमेव समस्तं वसनादिकं ते तवाऽधिकम् असह्यं भवति तत्र किं निदानं कारणं तत्कथयेत्यर्थः। एवं चैतादृशोत्सवसमये सुखवत्तया भवितव्यं तदभावे प्रत्युत दुःखवत्त्वे किं बीजं तन्न विद्म इति भावः। तव न मम। तेनाऽस्मदादिवैलक्षण्यमवश्यं सहेतुकम-

कदेहसम्बन्धात् खेदवत्ता असम्भाविनीति व्यज्यते। वाचालभृङ्गसुभगं विरहपीडाजनकतया तद्वाचः कुत्सितत्वम्। तेषां वाचालत्वं सुभगत्वं गीतकीर्तित्वम्। सुरभौ वसन्ते तेनोन्मादकत्वं व्यज्यते। अधिकमित्यनेन परिहरणीयत्वम्। तादृशस्याप्यपरिहारेण लज्जावत्त्वं किं निदानमिति च स्वतोऽकथनात् प्रश्नकथनेन तदेव द्रढयति। किं च सुरभिसमयात्पूर्वं लज्जावशात् विरहगोपनाय वसनादिधारणं कृतवती सम्प्रति तु तदेव विषमविषमिवाऽसहमाना जातेति लज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते ॥ ४० ॥

वेति व्यज्यते । समस्तपदैनैकमपि न सुखजनकमिति व्यज्य
तेन तत्कारणगवेषणाऽऽवश्यकत्वम् । अधिकपदं दुष्परिहरणी
यत्वं व्यञ्जयति तच्च लज्जावत्त्वम् । किं निदानमिति
स्वतोऽकथनात्प्रश्नकरणेन तद्वत्त्वमेव बोधयति । निखिलेन
वसन्तसमयात्पूर्वं लज्जावशाद्विरहगोपनाय वसनादिधारणं कृ
तवती, प्राप्ते तु विषमशरोद्दीपनकारिणि विविधकुसुमसमूह
सौरभ्यलुब्धमधुकरसञ्चारिणि विरहिजनधैर्यवैधुर्यकारिणि
चित्तहारिणि वसन्ते मदनमहीपतिबाधानिवारणाऽशक्यतया
चिरपरिचितमपि वसनादि विषमं विषमिवाऽसहमाना सञ्जा
तेति लज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते । अथ च सुरभौ सदा
सुगन्धशालिनि नायके वाचालभृङ्गसुभगे वाचालस्य सपत्नी
जनस्य । एवं च वचनरचनाविशेषेण नायकस्वाधीनीकरणसा
मर्थ्यं व्यज्यते । ये भृङ्गाः कटाक्षास्तैः सुभगे विख्यातविभ
वे । अर्थाद्देशान्तरं गते सति । अत्र सर्वं वासआदिकं ते इति
तत्र नाऽपराधा न्यूनस्नेहत्वादित्यर्थः । एवं चैतस्यामधिकस्ने
हवत्त्वेन ज्येष्ठात्वं ध्वन्यते । अधिकं भवति अत्र किं निदान
न किमपि । स्फुटत्वादित्यर्थः । एवं च साऽपराधस्यापि नाय
कस्य विदेशगमने आवश्यकवसनादिधारणाऽलसतया व्यङ्ग्य
दुःखप्रकाशकत्वेन धीरात्वं ध्वन्यते । एवं चोदाहरणसङ्गतिरप
त्यूहा । ऋजवस्तु विशिष्टं भेदमात्रमभिधाय ग्रन्थगौरवभया
दन्योदाहरणान्युत्सृज्य सामान्यतो मुग्धामध्याप्रगल्भापरकी
यासामान्यवनितानामुदाहरणोपन्यास इति वदन्ति । अ
नर्मस्फोटालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४० ॥

प्रौढा प्रोषितभर्तृका यथा।

माला बालाऽम्बुजदलमयी मौक्तिकी हारयष्टिः
काञ्ची याते प्रभवति हरौ सुभ्रुवः प्रस्थितैव।

प्रौढां धीराज्येष्ठाप्रोषितभर्तृकामुदाहरति मालेति। काचिन्नायिकावृत्तं कां चित्प्रत्याह। सुभ्रुवो नायिकायाः बालाऽम्बुजदलमयी बालानि नवोदितानि यान्यम्बुजानि कमलानि तेषां दलानि पत्राणि प्राचुर्येण यस्यां तत्प्रकृतवचने इति मयट्। माला दाम। मालापदं प्रकृतिभीरुत्वं तच्च स्वाश्रयसुतनुतापदर्शनसमयमेव प्रस्थानाऽर्हतां व्यञ्जयति। तथा बालपदं कोमलत्वं तच्च सुतनुतनुतापशोषार्हत्वं ध्वनयति। अम्बुजपदं जलजन्यतया नरप्रश्वासप्रोत्सारणार्हतां गमयति। किं च मौक्तिकी मुक्तासम्बन्धिनी हारयष्टिर्हारलता मौक्तिकीति तापोपशमनसामर्थ्येपि तद्भीतितः प्रस्थानकरणे सुतनुसन्तापाऽतिशयं व्यनक्ति। दलपदं सूक्ष्मतां सा चेषत्सुतनुसन्तापश्वासप्रोत्सारणार्हतां गमयति। मौक्तिकीतिपदेन शीतलस्वभाववत्त्वं तद्वत्त्वे ऽप्यसह्यमानत्वेन विरहाऽतिशयो व्यज्यते। हारपदेन बहुधा ऽङ्गसङ्गशालित्वं त-

मालेति। पद्मदलमाला विरहदाहे कोमलकमलसम्बन्धे ज्वालाजालमिव स्यादिति भावेन तत्त्यागः। अनुक्षणं क्षीयमाणाऽङ्गतया बहुसामर्थ्येन हारादित्यागः। बालपदेन कोमलत्वं मुक्तापद्मानां शीतलत्वेपि तत्त्यागेन विरहाऽतिशयो ध्वन्यते। एवं मालेत्यादिस्त्रीलिङ्गेन नायिकासजातीयत्वात् त्यागाऽनौचित्येपि त्यागेपि स एव। यद्वा भीरुत्वम्। तेन प्रस्थानौचित्यम्। हरौ गते स्वाश्रयनाशो ऽवश्य-

अन्यद् ब्रूमः किमिह धमनी वर्तते वा न वेति
ज्ञातुं बाहोरहह वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥ ४१ ॥

त्त्वेपि त्यागेन तस्मिन् स एव द्योत्यते । किं च काञ्ची रशना मालेत्यादिस्त्रीलिङ्गनिर्देशेन नायिकासजातीयत्वेन त्याग ऽनौचित्येपि तत्करणेन विरहाऽतिशयो व्यज्यते । यद्वा भी रुत्वं तेन प्रस्थानौचित्यं गमयति । याते गते । गते इति स्थितेपि तस्मिन् स्वाश्रयसुतनुतनुनाशो ऽवश्यम्भावीत्य शयो व्यज्यते । यद्वा भीरुत्वम् । रत्नादिभिरपि प्रस्थानीकृ मिति भावः । विरहदाहे कोमलकमलसम्बन्धिज्वालाजाल स्यादिति मालात्यागः । अनुक्षणं क्षीयमाणाऽङ्गतया भा रवहनाऽसमर्थत्वेन हारादित्यागः । अन्यच्च किं ब्रूमः बाहो र्वलयं हस्तसम्बन्धि कङ्कणम् । धमन्यपि । नाडी तु धमनी रित्यमरः । वर्तते तिष्ठति वा न वेति ज्ञातुमिव । अहह खेदे पाणिमूलं हस्तमूलं प्रयाति गच्छति । बाहोरिति षष्ठ्या स्वाश्रयबाहुसम्बन्धिशिरागवेषणस्यौचित्यं ध्वन्यते । अपि बहिरङ्गमालादिकस्य निर्गतत्वे ऽन्तरङ्गतया शिरा अपि किमन्तरङ्गतास्ति न वेति गवेषणस्याऽऽवश्यक ध्वन्यते । अन्योपि कश्चिद्वैद्यः करस्य प्राणप्रयाणसमये रागवेषणं कुरुते इति लौकिकम् । अत्र प्रागल्भ्यं स्फुटमे

म्भावीति मालादिभिरपि प्रस्थितमिति भावः । पाणेरहह वलयं हुमूलं प्रयातीति पाठः । यथास्थितपाठे बाहोर्वलयाऽसम्भवेन तत् नस्य पाणिमूलाऽऽगमने विरहातिशयाऽप्रतीतेरसम्बद्धतैव । कि ईषदपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

परकीया प्रोषितभर्तृका यथा ।

श्वश्रूः पद्मदलं ददाति तदपि भ्रूसंज्ञया गृह्यते
सद्यो मर्मरशङ्कया न च तया संस्पृश्यते पाणिना ।

अथ च प्रभवति समर्थे । एवं चाऽपराङ्गनादर्शनादिकारणनिवारणाऽनर्हत्वं व्यज्यते । एवं चैतादृशोक्त्या व्यङ्ग्यकोपप्रकाशत्वेन धीरात्वं ध्वन्यते । हरिपद हरति स्नेहाऽऽधिक्येन मन इति व्युत्पत्त्या स्नेहाऽऽधिक्यप्रतिपादनाज्ज्येष्ठात्वं द्योत्यते । प्रोषितपतिकात्वं च स्फुटमेव । एवमेवाग्रे ऽप्युदाहरणसङ्गतिरूह्या । अत्र स्फुटाऽस्फुटयोरुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४१ ॥

परकीयां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति श्वश्रूरिति । काचिन्नायिकावृत्तं कां चित्प्रत्याह । श्वश्रूर्भर्तृमाता यत्पद्मदलं ददाति कौतुकेनेति भावः । तद्दयितया नायिकया भ्रूसंज्ञया भ्रूभङ्गसूचनेनैव गृह्यते । परन्तु पाणिना करेण सद्यस्तत्कालं मर्मरशङ्कया । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । सो ऽस्यास्मान्निति शुष्कमित्यर्थः । तत्संशयेन । अर्शआदित्वादच् । न च संस्पृश्यते । श्वश्रूपदमनुल्लङ्घनीयाज्ञत्वं व्यञ्जयति । पद्मपदं कोमलतां ध्वनयति । ददातीत्यनेन दानस्य बुद्धिपूर्वकत्वं व्यज्यते । तदपीत्यनेनाऽनुल्लङ्घनीयाज्ञाश्वश्रूदत्तमपि पद्मदलं न गृह्यते तत्राऽन्यदत्त-

भ्रूसंज्ञया भ्रूभङ्गसूचनेनैव । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । सो ऽस्त्यस्येति अर्शआद्यजन्तम् । श्वश्रूपदेनाऽनुल्लङ्घनीयाज्ञत्वम । एवं च दत्तमपि न गृह्यते तत्र का वार्ता ऽन्यायत्तस्येति व्यज्यते । मर्मरशङ्कयेत्यनेन किंचित्कालं कराऽवस्थाने भस्मैव स्यादिति ध्वन्यते ।

यातुर्वाचि सुहृद्गणस्य वचसि प्रत्युत्तरं दीयते
श्वासः किं तु न मुच्यते हुतवहक्रूरः कुरङ्गीदृशा॥४

ग्रहणस्य का वार्तेति द्योत्यते। भ्रूसंज्ञयेत्यनेन लज्जाविशेषप्रदर्शना द्ग्रहणजन्यकोपपरिहारः स्वस्य सतीत्वादिकं च ज्ञाप्यते। सघो मर्मरशङ्कयेत्यनेन कतिपयकालङ्कमलदलस्य करसम्बन्धे ऽवश्य म्भाम्भीभाव एव स्यादिति द्योत्यते । पाणिनेत्यनेन यत्र पा णिस्पर्शोऽपि न कमलदलस्य तत्र विरहाऽनलोपतप्तहृदयम निवेशो दूराऽपास्त इति ध्वन्यते । एवं च प्रच्छन्नकामु कत्वं व्यज्यते । किञ्च यातुर्देवरपत्न्याः वाचि तथ सुहृद्गणस्य सुहृत्समुदायस्य च वचसि प्रत्युत्तरं प्रतिवच दीयते । किं तु कुरङ्गीदृशा नायिकया श्वासो निःश्वासः न मु च्यते न प्रेर्यते। यतो हुतवहक्रूरः हुतवहादनलादपि क्रूरः क ठिनः। अतिदाहक इत्यर्थः । यातुरित्यनेन सार्वकालिकमङ्ग तिमत्तया प्रत्युत्तरदानस्याऽऽवश्यकत्वं ध्वन्यते । सुहृत्पदं प्र त्युत्तरदानौचित्यं गमयति । हुतवहपदं दहनसामर्थ्यं व्यञ्ज यति। यातृसुहृत्पदाभ्यामन्यं प्रति प्रत्युत्तराऽभावो द्योत्यते प्रत्युत्तरमित्येकवचनं प्रत्युत्तरान्तराऽभावं गमयति । निखिले परपुरुषविरहगोपनं व्यनक्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४

एतेन प्रच्छन्नकामुकविषयत्वं ध्वन्यते । यातुर्देवरपत्न्याः सुहृत् मुदायस्य वचसि प्रत्युत्तरं दीयते किं तु श्वासो न मुच्यते। वह्नेः क्रूरः। यातृसुहृत्पदेन प्रत्युत्तरदानस्याऽऽवश्यकता अन्यं प्रति प्र त्तराऽभावश्च ध्वन्यते । श्वासत्यागाऽभावेऽपि तासां दाहभीत्या खिलेन परपुरुषविरहगोपनं व्यज्यते ॥ ४२ ॥

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा।

विरहविदितमन्तःप्रेम विज्ञाय कान्तः
पुनरपि वसु तस्मादेत्य मे दास्यतीति।
मरिचनिचयमक्ष्णोर्न्यस्य बाष्पोदबिन्दून्
विसृजति पुरयोषिद् द्वारदेशोपविष्टा ॥ ४३ ॥

सामान्यवनितां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति। विरहविदितमिति। का चित्का चित्प्रति वक्ति विरहविदितं विरहेण वियोगेन विदितं ज्ञातम्। अन्तःप्रेम अन्तर्मनसि प्रेम प्रीतिः तां, ममेति भावः। विज्ञाय यदीयमेवं विरहवती तर्हि मय्यतीव प्रीतिमती स्वविषयकं मत्प्रेम ज्ञात्वेत्यर्थः। कान्तः मे तस्माद्देशान्तरादागत्य पुनरपि पूर्वं तु दत्तमेवेति भावः। वसु द्रव्यं दास्यति वितरिष्यतीति हेतोरित्यर्थः। यद्यपि परकीयस्य विरहस्याप्ययोग्यतया न पुनस्तत्प्रत्यक्षता तथाप्यश्रुपाताद्विना ऽनुमेयता, तस्य लिङ्गज्ञानेनैककारणत्वात्। द्वारदेशे प्रतीहारप्रदेशे उपविष्टा निविष्टा। एवं च बहुभिरिदं दृष्टं तस्मै कश्चन कथयिष्यतीति धियेति भावः। एवं च वञ्चनानिपुणात्वं व्यज्यते। पुरयोषिद्वेश्या। पुरयोषित्पदेन वास्तवैकनिष्ठप्रेमशून्यत्वं ध्वन्यते। अक्ष्णोर्नेत्रयोः मरिचनिचयं मरिचस-

विरहविदितमिति। विरहज्ञापितमित्यर्थः। अन्तःप्रेम मानसं प्रेम। यदीयमेवं विरहवती तर्हि गय्यतीव प्रेमवतीति मत्प्रेमज्ञेत्यर्थः। द्वारदेशोपविष्टा। बहूनां दर्शने केन चित्तस्मै अपि निवेदनीयमिति धियेति भावः। पुरयोषिदित्यनेन वास्तवैकनिष्ठप्रेमशून्यत्वम् ॥ ४३ ॥

अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्याः सा खण्डिता । प्रातरित्युपलक्षणम् । अस्याश्चेष्टा । अस्फुटाऽऽलापचिन्तासन्तापनिःश्वासतूष्णीम्भावाऽश्रुपातादयः

मुग्धा खण्डिता यथा ।

वक्षः किमु कलशाऽङ्कितमिति किमपि प्रष्टुमिच्छन्त्याः
नयनं नवोढसुदृशः प्राणेशः पाणिना पिदधे ॥ ४४ ॥

मुहं निक्षिप्य बाष्पोदबिन्दूनश्रुजलबिन्दून् विसृजति प्रकटयति । मरिचानां तिक्तत्वाद्बाष्पोत्पादकत्वमिति भावः । बिन्दूनिति बहुवचनं विरहाऽतिशयप्रदर्शनकारित्वं व्यञ्जयति । काव्यलिङ्गाऽनुप्राणितो ऽपन्हुतिरलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥४३॥

अनन्तरप्राप्तां खण्डितां लक्षयति । अन्योपभोगेति । नन्वन्यकालीनतथाविधपतिकत्वे खण्डितात्वं न स्यात्तथा चाऽव्याप्तिरित्यत आह प्रातरित्युपलक्षणमिति । अन्यकालस्येत्यादि । तल्लक्षणज्ञानाय तस्याश्चेष्टामाह अस्या इत्यादि अस्फुटाऽऽलापः कोपजबाष्परुद्धकण्ठतया गद्गदवचनम् । चिन्ता तद्बोधस्येत्यादि ।

नन्वन्यकालीने तथाविधागमने खण्डितात्वं न स्यादत आह उपलक्षणमिति । इदमुपलक्षणम् । पतिरित्युपपतेरुपलक्षणं बोध्यम् अन्यसम्भोगदुःखितायाः पराङ्गनासङ्गजन्यमानवत्याःखण्डितायाः भेदश्चिन्त्यः । अस्फुटेति । कोपजबाष्परुद्धकण्ठतया गद्गदवचनम् चिन्ता तद्दोषगवेषणे चित्तैकाग्रचम् ।

वक्षः किमिति वास्तवान्यनायिकाकुचाभोगचिह्नज्ञानात्पृच्छा किमपि किं चिदीषत् । न तु पृष्टवत्याः । लज्जयैवेति भावः किमपीत्यनेनाऽस्फुटालापः । नयनमित्येकवचनेन विलोकनचिह्नसक्त्यैकरूपतां ध्वनयति ॥ ४४ ॥

मध्या खण्डिता यथा।

वक्षोजचिह्नितमुरो दयितस्य वीक्ष्य
दीर्घं न निःश्वसिति जल्पति नैव किं चित्।

तल्लक्षणज्ञानाय उदाहरणमाह वक्ष इत्यादि। कलशाङ्कितं घटचिह्नितं किमु वितर्कयामीत्यर्थः। मुग्धात्वात् वास्तवाऽन्यनायिकाकुचाभोगचिह्नज्ञानात् इति पूर्वोक्तरीत्या किमपि किं चित्प्रष्टुं प्रश्नं कर्तुमिच्छन्त्याः। लज्जावत्त्वादिति भावः। एवं चाऽस्फुटाऽऽलापो ऽभिव्यज्यते। नवोढसुदृशः नवोढाऽङ्गनायाः नयनं नेत्रम्। एकवचनं चिह्नविलोकनासक्त्यैकरूपतयां व्यञ्जयति। प्राणेशो भर्त्ता। प्राणेशपदं तथाविधप्रेमाऽभावं द्योतयति। यद्वा अनिवारणीयत्वम्। पाणिना हस्तेन पिदधे आच्छादयति स्म। उपगीतिर्वृत्तम् ॥ ४४ ॥

मध्यां खण्डितामुदाहरति वक्षोजचिह्नितमिति। का चिन्नायिकावृत्तं कां चित्प्रत्याह। दयितस्य प्रियतमस्य वक्षोजचिह्नितं सपत्नीस्तनमुद्राङ्कितम् उरो वक्षःस्थलं वीक्ष्य। दयितपदं स्वनिरूपितप्रेमवत्त्वेऽप्येतादृशाऽनुचिताऽऽचरणकार्यकारितया दुःखाऽतिशयजनकत्वं ध्वनयति। चिह्नितपदं गाढालिङ्गनमभिव्यञ्जयति। दीर्घमायतं न निःश्वसिति निःश्वासं नोत्सृजति लज्जावशादिति भावः। किं चिदपि ऋजु वक्रं वा नैव जल्पति। नैव

वक्षोजेति। दयितपदं स्वनिरूपितप्रेमवतः ईदृशाऽनुचिताचरणकर्तृतया दुःखाऽतिशयं ध्वनयति। चिह्नितपदं गाढालिङ्गनम्। दीर्घं न निःश्वसिति। लज्जावशादिति भावः। न जल्पति ऋजु वा वक्रं वा नायकस्य सम्भावनयेति भावः। तेन समानलज्जामदनत्वम्।

प्रातर्जलेन वदनं परिमार्जयन्ती
बाला विलोचनजलानि तिरोदधाति ॥ ४५ ॥

प्रौढा खण्डिता यथा।

मामुद्वीक्ष्य विपक्षपक्ष्मलदृशः पादाऽम्बुजाऽलक्तकै-
रालिप्ताऽऽननमानतीकृतमुखी चित्रार्पितेवाऽभवत्।

वदति। एवं च समानलज्जामदनत्वं ध्वन्यते। दुःखत्वेऽपि दी-
र्घनिःश्वासजल्पनाऽभावाभ्यां दयिते निर्घृणत्वं व्यज्यते।
किं तु जलेन वदनम् आननं परिमार्ज्जयन्ती क्षालयन्ती
बाला षोडशवार्षिकी नायिका विलोचनजलानि अश्रूणि ति-
रोदधाति आच्छादयति। विप्रियकारिणं प्रति तज्जनितदुःख-
प्रदर्शने ऽधिकविप्रियकारितैव स्यादिति चातुर्येण नैतदश्रुजलं
किं तु वदनपरिमार्जनजन्यजलमिति गोपनमकरोदिति भावः।
अत्र निःश्वासतूष्णींभावाऽश्रुपाताः स्फुटा एव। अत्राऽपह्नु-
तिरलङ्कारः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४५ ॥

किञ्च जलकरणकवदनमार्जनेन बाष्पाऽम्बु तिरोदधाति। नैतदश्रुजलं
किं तु वदनपरिमार्जनजलमिति गोपनं करोतीति भावः। विप्रि-
यकारिणं प्रति तज्जनितदुःखप्रदर्शनं ऽधिकविप्रियकारितैव स्या-
दिति चातुर्येणेति भावः ॥ ४५ ॥

मामिति। उत्तानरतकरणात् विपक्षसुदृशः पादाम्बुजालक्तकै-
रालिप्ताननं मामुद्वीक्ष्य नम्रीकृतमुखी सा चित्राऽर्पितेवाऽभवत्। वि-
प्रियकारिणो दर्शनापेक्षया ऽदर्शनमेव वरमिति बुद्ध्या नम्रमुख-
त्वम्। विषादमूढतया चित्रसादृश्यम् आलिप्तपदेन गोपनायोग्यत्वं
व्यज्यते। नम्रमुखकरणेन किं मदधिकापि सा येनाऽयं तस्यामासक्त-

रूक्षं नोक्तवती न वा कृतवती निःश्वासकोष्णे दृशौ
प्रातर्मङ्गलमङ्गना करतलादादर्शमादर्शयत् ॥ ४६ ॥

प्रौढां खण्डितामुदाहरति मामुद्वीक्ष्येति । कोपि नायकः सखायं वक्ति । हे सखे विपक्षपक्ष्मलदृशः प्रशस्तानि पक्ष्माणि यस्याः सा पक्ष्मला सिध्मादिभ्यश्चेति लच् । तथा दृग्यस्याः सा । विपक्षा सपत्नी चासौ पक्ष्मलदृक् च तस्याः पादाऽम्बुजाऽलक्तकैः चरणकमललाक्षारागैः आलिप्ताननम् । उत्तानरतिकरणादिति भावः । यद्वा पादपतनादिति भावः । मामुद्वीक्ष्य आनतीकृतमुखी नम्रीकृतवदना विप्रियकारिणो दर्शनाददर्शनमेव वरमिति धियेति भावः । चित्राऽर्पितेव आलेख्यनिवेशितेव अभवज्जाता । विषादविमूढतयेति भावः । विपक्षपदं दुःखाऽतिशयजनकत्वं व्यञ्जयति । पक्ष्मलदृक्पदं सौन्दर्याऽतिशयं ध्वनयति । अम्बुजपदं कोमलतां गमयति । आलिप्तपदं गोपनाऽयोग्यतां द्योतयति । आनतीकृतमुखीत्यनेन किमद्यधिकापि, सा येनाऽयं तस्यामासक्त इति स्वस्मिन्नपकर्षो ध्वन्यते । यद्वा मामयं विहाय तस्यां गुणशून्यायामासक्तो गुणाऽनभिज्ञ एतादृशे चैतस्मिन्ममाऽऽसक्तिर्मूर्खत्वनिबन्धनेति

इति स्वाऽङ्गनिरीक्षणम् । चित्राऽर्पितेत्यनेन निर्गतप्राणतुल्यता ध्वन्यते । रूक्षं कठोरं नोक्तवती । नानोपायैराराधितोपि यद्येतादृशस्तदा कठोरवाक्यादिभर्त्सितः किं वा न करिष्यतीति बुद्ध्येति भावः । अनेनाऽस्फुटाऽऽलापः । दृशौ निःश्वासकोष्णे दुःखजबाष्पेण किं चिदुष्णे न कृतवती । अनेन सन्तापः । उष्णत्वेन रक्तत्वं लक्ष्यते इत्याहुः । आदर्शयत् इति । त्वमीदृश इति किमर्थं वाच्यम् आदर्शे दृष्ट्वा स्वाऽपराधं ज्ञास्यतीति धियेति भावः । प्रातःपदेन तद्दर्शनस्य माङ्गलिकतया आवश्यकत्वं व्यज्यते ॥ ४६ ॥

परकीया खण्डिता यथा ।

कान्तं निरीक्ष्य वलयाऽङ्कितकण्ठदेशं
मुक्तास्तया परभिया परुषा न वाचः ।

लज्जावत्त्वं व्यज्यते । चित्राऽर्पितेत्यनेन दुःखवशान्निर्गतप्रा तुल्यता द्योत्यते । किं च रूक्षं कठोरं नोक्तवती । नानावि पायैराराधितोप्येतादृशमकरोत् किं पुनः कठोरवाक्या भिर्भर्त्सितः न करिष्यतीति धियेति भावः । अथ दृशौ लोचने निःश्वासकोष्णौ दुःखजबाष्पैः किं चिदुष्णे कृतवती । पूर्ववद्भावः । किं तु प्रातरुषसि अङ्गना नायिका ङ्गलं मङ्गलसूचकम् आदर्शं दर्पणं करतलात्पाणितलात् स्येत्यर्थः । आदर्शयत् । दर्शयति स्म । त्वमेतादृश किमर्थं वक्तव्यं किं तु अयमेवाऽऽदर्शे ऽलक्तकं दृष्ट्वा स्वाऽपरा ज्ञास्यतीति धियेति भावः । प्रातःपदेनाऽऽदर्शदर्शनस्य मा लिकतया ऽवश्यकर्तव्यत्वं द्योत्यते । अत्र निःश्वासकोष्णे नेन सन्तापो रूक्षं नोक्तवतीत्यनेन चाऽस्फुटालापो द्योत्यते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

परकीयां खण्डितामुदाहरति कान्तमिति । का चित चित्प्रत्याह तया मृगदृशा हरिणनयनया । तयेत्यनेन विशि नाम्नो ऽनिर्देशात्पूर्वपरिचितत्वं द्योत्यते । तदपकीर्तिभी चकितत्वं वा । मृगदृशेत्यनेन चञ्चलोचनवत्त्वं तेन

कान्तं निरीक्ष्य वलयाङ्कितेति । तयेति नामाऽग्रहणमपि पूर्व परभीत्यैव । अलिङ्गनविशेषेणैव कङ्कणाङ्कितकण्ठत्वं तेन स्पृहणी तेन तत्कृताऽन्यसङ्गस्य दुःसहत्वम् । परभीत्या ऽन्यजनभीत्या । तं

दूतीमुखे मृगदृशा स्खलदम्बुपूरा
दूरात्परं निदधिरे नयनान्तपाताः ॥ ४७ ॥

कामुकरतिकार्यकारित्वं जनत्रासवत्त्वं वा ध्वन्यते । वलयाऽङ्कितकण्ठदेशं वलयैः कङ्कणैः । परस्या इति भावः । अङ्कितश्चिह्नितः कण्ठदेशो ग्रीवाप्रदेशो यस्य तम् । आलिङ्गनविशेषेणेति भावः । कान्तं कमनीयरूपम् । कान्तपदं दुर्लभत्वं तच्च स्पृहणीयत्वं तच्च तत्कृताऽन्यसङ्गदुःसहत्वं व्यञ्जयति । निरीक्ष्य विलोक्य निरीक्ष्येत्यनेन वलयचिह्नैः यथार्थज्ञानवत्त्वं ध्वन्यते । परभिया अन्यभीत्या प्रच्छन्नकामित्वादिति भावः । परपदं भीतियोग्यतां ध्वनयति । परुषा निष्ठुराः वाचः नोक्ताः किं तु दूतीमुखे सञ्चारिकावदने । दूतीपदं कोपाऽर्हतां गमयति । स्खलदम्बुपूराः स्खलन्परभीत्या किं चित्पतन्नम्बुपूरो ऽश्रुसमूहो येषु ते । पूरपदं बाहुल्यं तच्च दुःखाऽतिशयमभिव्यञ्जयति । दूरात् निदधिरे निक्षिप्ताः । आत्मदोषस्य फलवैचित्र्यमेतत् । तद्विलोकयस्वेति धियेति भावः । यद्वा त्वमेवैनम् अनुशाधीति धियेति भावः । दूरादित्यनेन दूतीमुखाऽवलोकने भीतिस्तत्र किमु वाच्यं कान्तं प्रतीति प्रच्छन्नकामुकाऽभिलाषवत्त्वं व्यज्यते । अत्र स्खलदम्बुपूरा इत्यनेनाऽश्रुपातः स्पष्ट एव । नयनान्तपाता इत्यनेन किमतः परं विधेयमिति चिन्ता व्यज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४७ ॥

च्छन्नकामिनीत्वं व्यज्यते । परुषा निष्ठुराः । दूतीमुखइति । अस्याऽर्थस्य आत्मदूत्यस्य फलवैचित्र्यमेतद्विलोकयस्वेति भावः । त्वमेवैनमनुशाधीति वा । दूरादित्यनेन दूतीमुखाऽवलोकनेपि भीतिः तत्र किं वाच्यं कान्तं प्रतीति प्रच्छन्नकामुकाऽभिलाषो व्यज्यते ॥४७॥

सामान्यवनिता खण्डिता यथा ॥

उरस्तव पयोधराऽङ्कितमिदं कुतो मे क्षमा
ततो मयि निधीयतां वसु पुरा यदङ्गीकृतम् ।
इति प्रचलचेतसः प्रियतमस्य वारस्त्रिया
क्वणत्कनककङ्कणं करतलात्समाकृष्यते ॥ ४८ ॥

सामान्यवनितां खण्डितामुदाहरति उरस्तवेति । क
चित्कां चिद्वक्ति हे शठ तवेदम् उरो वक्षः पयोधराऽङ्कि
अन्यसामान्यन्यवनितास्तनचिह्नितम् । तवेत्यनेनाऽनादरात
न्तापो द्योत्यते । पयोधरपदं गुरुतामात्रेद्वयति । इदमिति ग
पनाऽनर्हतां द्योतयति । स्तनगुरुतया चिह्नजननसामर्थ्यम् । त
वता किमित्यत आह मे कुतः कस्माद्धेतोः क्षमा तितिक्षा
तवैतादृशाऽपराधसहने इति भावः । फलितं वक्ति । अतः
र्वहेतोः मयि मद्विषये पुरा पूर्वं यत् वसु द्रव्यम् अङ्गी
प्रतिश्रुतं तन्निधीयतां प्रदीयताम् इत्युक्त्वा वारस्त्रिया गणिक
वारस्त्री गणिका वेश्येत्यमरः । वसुपदं त्यागाऽनर्हत्वं ।

उरस्तवेति । तवेत्यनादरः । इदमिति गोपनाऽनर्हता । कुतो मे
मा त्वदीयैतादृशाऽपराधसहनम् इति भावः । अङ्गीकृतत्वेनाऽव
देयता । वसुपदेन त्यागाऽनर्हता । प्रचलचेतसश्चञ्चलचेतसः । अ
गमनप्रतिज्ञां कृत्वा ऽन्यत्र गमनेन चञ्चलता तेन चाऽग्रे दर्शना
वसम्भावनया सद्यो द्रव्यग्रहणयोग्यता ध्वन्यते । क्वणद्रहण
स्वकङ्कणशब्दो यथा भवति तथा नायककरतलात् कङ्क
कृष्यतइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

पतिमवमत्य पश्चात्परितप्ता कलहान्तरिता । अस्याश्चेष्टा । भ्रान्तिसन्तापसंमोहनिःश्वासज्वरप्रलापादयः ।

मुग्धा कलहान्तरिता यथा ।

अनुनयति पतिं न लज्जमाना

कथयति नापि सखीजनाय किंचित् ।

तयति । अङ्गीकृतमित्यनेनाऽवश्यदेयत्वं द्योत्यते । इति हेतोः प्रचलचेतसश्चञ्चलचेतसः । अत्राऽऽगमनप्रतिज्ञां कृत्वा अन्यत्र गतत्वादिति भावः । चञ्चलपदमग्रे दर्शनाऽभावं द्योतयति । तच्च सद्यो द्रव्यग्रहणायोग्यत्वम् । प्रियतमस्य कान्तस्य तमविवक्षितः । यद्वा द्रव्यवत्त्वेन प्रियत्वात् तत्सार्थक्यम् । करतलाद्धस्तात् । क्वणत्कनककङ्कणं क्वणत्स्वनत्कनककङ्कणं सुवर्णवलयं करतलमिति युक्तः पाठः । क्वणत्कनककङ्कणमिति क्रियाविशेषणम् । एवं च पुरुषकङ्कणस्यैकत्वौचित्यात् क्वणनमसम्भवीति दूषणमसंलग्नकं वेदितव्यम् । स्वनत्सुवर्णवलयं समाकृष्यते हठादाकृष्यते । पृथिवी वृत्तम् ॥ ४८ ॥

प्राप्ताऽवसरत्वात्कलहान्तरितां लक्षयति । पतिमवमत्येति । स्वकृतपत्यवमानेनोत्तरपरितापवत्त्वमित्यर्थः । उक्तं च । 'कलहान्तरिता ऽमर्षाद् विधूता ऽनुशयाऽऽर्तियु'गिति । लक्षणज्ञानाय तत्क्रियामाह । अस्या इति । भ्रान्तिर्मिथ्यामतिः । सन्तापो ऽनुतापः । संमोह इन्द्रियवैकल्यम् । इतरत्स्पष्टम् ।

पतिमवमत्येति । स्वकृतपत्यवमानोत्तरपरितापवत्त्वमित्यर्थः । भ्रान्तिर्मिथ्यामतिः । सन्तापो ऽनुतापः । संमोह इन्द्रियवैकल्यम् । अनुनयतीति । लज्जमाना नवोढा पतिं कलहेनाऽवमानितं नाऽनुनयति न सान्त्वयति । सखीजनाय नापि कथयति । अत्रापि लज्ज-

प्रसरति मलयाऽनिले नवोढा
वहति परं तु चिराय शून्यमन्तः ॥ ४९ ॥

मध्या कलहान्तरिता यथा ।

विरमति कथनं विना न खेदः
सति कथने समुपैति काऽपि लज्जा ।

मुग्धां कलहान्तरितामुदाहरति अनुनयतीति । का चि त्कां चित्प्रसाह । नवोढा मुग्धा लज्जमाना सव्रीडा । इदं च ऽग्रेप्यन्वेति । पतिं भर्तारं कलहेनाऽवमानितमिति भावः । अनुनयति सान्त्वयति । किं च सखीजनाय सखीसमूहायापि जनपदेन समूहमध्ये एकामपि स्वकीयहृद्गतं नाऽकथयत् इति लज्जातिशयं द्योतयते । किं चिदपि किं विधेयमित्यादि न कथयति । किं तु मलया ऽनिले मलयसम्बन्धिसमीरे विरहिदाहे इति भावः । मलयपदं सौगन्ध्यमावेदयति । अनिलपदमनि वारणीयतां द्योतयति । प्रसरति वाति सति चिराय बहुकालं शून्यं प्रतिपत्तिरहितं, शून्यम् इत्यनेन संमोहो द्योत्यते । अन्तः अन्तःकरणम् । भीमसेन इतिवत् नामैकदेशे नामप्रयोगः । वहति धारयति । विरहविषण्णतयेति भावः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४९ ॥

मानेत्यन्वेति । सखीसमूहमध्ये नैकामपि हृद्गतमकथयदिति लज्जा ऽतिशयो ध्वन्यते । मलयसम्बन्धेन सौगन्ध्यम अनिलपदेनाऽनिवा रणीयता । शून्यं प्रतिपत्तिरहितम । अन्तः अन्तःकरणम ॥ ४९ ॥

विरमतीति । निवेद्य दुःखं सुखी भवतीति व्यापारात् । च चाऽवश्यकथनीयता द्योत्यते । कापि निवारयितुमशक्या । अथ

इति कलहमधोमुखी सखीभ्यो
लपितुमनालपितुं समाचकाङ्क्ष ॥ ५० ॥

प्रौढा कलहान्तरिता यथा।

अकरोः किमु नेत्र शोणिमानं
किमकार्षीः कर पद्मतर्जनं वा।

मध्यां कलहान्तरितामुदाहरति विरमतीति। कथनं विना ख्यापनं विना। पृथग्विनेति द्वितीया। खेदो दुःखं न विरमति न गच्छति निवेद्य दुःखं सुखी भवति। एवं चाऽवश्यकथनीयत्वं द्योत्यते। किञ्च कथने सति खेदे निवेद्यमाने सति कापि दुर्निवारा लज्जा त्रपा। अधाष्ट्र्येनेति भावः। समुपैति। इति हेतोः अधोमुखी नम्रवदना। लज्जावशादिति भावः। सखीभ्यः लपितुं वक्तुम् अनालपितुमवक्तुं समाचकाङ्क्ष। अत्र मध्यात्वं स्फुटमेव। संशयो ऽत्रालङ्कारः। इदमपि पुष्पिताग्रावृत्तम्॥५०॥

प्रौढां कलहान्तरितामुदाहरति अकरोरिति। कापि नायिका परितापवशान्नेत्रादीन्प्रत्याह हे नेत्र नयति विलोकनविशेषेणाऽखिलसुखजातं येन तत्सम्बोधनम्। शोणिमानं रक्तिमानं किमित्यकरोः। कुपितप्रसादसम्पादनानिपुणस्यापि तवैतादृशाऽऽरुण्यप्रदर्शनेन कोपोत्पादनमनुचित-

ष्ट्र्येनेति भावः। इति हेतोः लज्जावशात् अधोमुखी। अत्र मध्यात्वं स्फुटमेव ॥ ५० ॥

कापि परितापवशान्नेत्रादीनाह हे नेत्र किमिति शोणिमानमकरोः। कुपितप्रसादनानैपुण्येपि आरुण्यप्रदर्शनेन कोपोत्पादनमनुचितमिति व्यङ्ग्यम्। कर पद्मतर्जनं वेति पाठः। हे कर पद्मकरणकत-

कलहं किमधाः क्रुधा रसज्ञे
हितमर्थं न विदन्ति दैवदष्टाः ॥ ५१ ॥

मिति व्यज्यते । किं च हे करपल्लव करकमल तर्जनं वा कि मित्यकार्षीः कमलपदं कोमलतां तापोपशमनशीलतां च व्य क्षयति । सा च तादृशवर्ज्जनकारणाऽनौचित्यम् । किं च सज्ञे रसाऽभिज्ञ रसने क्रुधा कोपेन कलहं किमधाः कृतवती नायकविषयत्वं सर्वत्र । रसाऽभिज्ञत्वान्नेत्रकरयोरारुण्यादिका णोपि नाऽतीवापराधो रसाऽभिज्ञत्वात्तवैतादृशकरणे ऽत्यन्त मपराध इति भावः । एवं च नयनाऽऽरुण्यादेरन्यथापि समर्थ नीयत्वेन नायकस्य न तथा दुःखं यथा त्वत्कृतविग्रहस्येति व्यज्यते । युक्तमिदं दैवहतानामित्याह हितमिति । दैवदष्टाः प्रतिकूलदैवाः । हितमनुकूलार्थं न विदन्ति न जानन्ति क्रोधाऽऽन्ध्यादिति भावः । एवं च भवद्भिरेव सविलासक टाक्षविक्षेपवमनाञ्चलाऽपकर्षणद्राक्षासदृशाक्षरपरिहासवचनर चनाभिर्यच्चितं स्वायत्तं कृतम् अमूर्तैर्भवद्भिः इदानीं तं प्रति तादृशाऽनुचितमाचरितमिति न सम्भवति किं तु दुर्दैवकृतमि न भवतामपराध इति ध्वन्यते । अत्राऽनुतापः स्पष्ट एव

र्जनम् अर्थान्नायकस्य किमित्यकार्षीः । हे रसज्ञे जिह्वे क्रुधा कल किमधाः कृतवती । रसाऽनभिज्ञनेत्रकराभ्यां तथा करणेपि रसा यास्तव सर्वथेदमनुचितमिति भावः । किञ्चाऽऽरुण्यादेस्तथात्व सम्भवे ऽपि त्वत्कृतस्य नयनेपि न कोपि समाधानोपायः । तत्र ऽर्थान्तरन्यासमाह हितमिति । यत्तु कापि सखी नायिकां वद हे ऽरसज्ञे किमिति नेत्रयोः शोणिमानमकार्षीरित्यादिक्रमेणेत्या ख्यातं तन्न । नायिकायाः परितापाऽदर्शनेन लक्षणाऽसङ्गतेः ॥ ५१ ॥

परकीया कलहान्तरिता यथा।

भर्तुर्यस्य कृते गुरुर्लघुरभूद्गोष्ठी कनिष्ठीकृता
धैर्यं कोशधनं गतं सहचरी नीतिः कृता दूरतः।

यत्तु कापि सखी नायिकां वक्ति हे अरसज्ञे क्रीडारसाऽनभिज्ञे। कथमन्यथा कलहमकरोरति भावः। नेत्रशोणिमानं नयनाऽऽरुण्यं कोपेन किमु अकरोः। कृतवती किं च करपद्मतर्जनं वा हस्तकमलनिर्भर्त्सनं किमिति अकार्षीः कृतवती। वाग्भर्त्सनस्य यथा कथं चित्सोढुं शक्यत्वेपि करकृततर्जनस्याऽत्यन्ताऽसह्यत्वेन तत्कारित्वेनाऽत्यन्ताऽनौचित्यं व्यज्यते। किं च कलहमत्यन्ताऽनुचितवाङ्मिश्रणमित्यहो ते मौर्ख्यमिति भावः। अत एवा ऽरसज्ञे इत्यामन्त्रणमुचितम्। नाऽयं तवाऽपराधो दैवमेव ते प्रतिकूलमित्याह दैवदुष्टा हितमनुकूलार्थं क्रुधा। रुट्क्रोधौ स्त्रियामित्यमरः। न विदन्ति न जानन्ति। दैवहतानामेवैतादृशः कोप इति भावः। इति व्याख्यानं तन्नायिकायाः। परितापाऽदर्शनेन लक्षणाऽसङ्गत्या व्याप्तमेव। मालभरणीयोद्वृत्तम् ॥ ५१ ॥

भर्तुर्यस्येति। मातरित्यनेन स्वाऽनुचिताऽऽचरणप्रकाशवत्ता व्यज्यते। यस्य सौन्दर्यादिभरणकर्तुः कृते गुरुः श्वश्र्वादिर्लघुरगण्यो ऽथोऽस्मम। गुरुपदेनाऽनुल्लङ्घनीयाज्ञत्वं तादृशस्याप्यनादरेण तस्मिन्प्रेमाऽतिशयो व्यज्यते। यद्वा यस्य कृते भर्तुः गुरुः श्वशुरो लघुरभूत् तेन तदनादरकरणेन भर्तुरप्यवमानः कृत एवेति भावः। यद्वा यदर्थे दूत्यादिरपि गुरुः कृतः श्वश्र्वादिवदुपासितः सो ऽप्यवधीरित इति अस्यनुचिताचरणं ममेति व्यज्यते। गोष्ठी सतीसभा कनिष्ठीकृतेत्यलक्षीकृता। एवं च सतीसमाजनिन्दापि न गणितेति

निर्मुक्ता तृणवत्त्रपा परिचिता स्रोतस्विनी बिन्दुवत्
स क्रोधादवधीरितो हतधिया मातर्बलीयान्विधिः॥ ५२॥

परकीयां कलहान्तरितामुदाहरति भर्तुरिति । का चिन्ना-यिका सखीं प्रत्याह हे मातः मातरित्यनेन स्वाऽनुचिताऽऽच-रणप्रकाशनाऽर्हत्वं व्यज्यते । यस्य भर्तुः कृते बिभर्ति सौन्द-र्यादीति भर्त्ता । एवं च मनोहरत्वमभिव्यज्यते यदर्थमित्यर्थः । गुरुः श्वशुरादिः लघुरगण्यः अभूत् । अर्थान्ममेति शेषः । गु-रुपदमनुल्लङ्घनीयाङ्गत्वं व्यञ्जयति । यद्वा यदर्थमित्यत्रे-प्यन्वेति । भर्तुः गुरुः लघुरभूत् मान्यस्य पतिमान्यस्यापि मान्यत्वेपि तदनादरकरणेन भर्तुरप्यनादरः कृत इति भावः । यद्वा यदर्थं लघुर्दूत्यादिर्जनः गुरुरत्यन्तसेवनीयः अभूत् । एवं च यदर्थो दूत्यादिनीचजनो ऽपि श्वश्र्वादितुल्यतयोपासितः सो ऽप्यवधीरित इति महदनुचिताऽऽचरणं ममेति व्यज्यते । किं च गोष्ठी सतीसभा कनिष्ठीकृता निन्दिता । यत्र सती

भावः । यद्वा यत्र सतीसभायामभ्यर्हितत्वमनुचिताऽऽचारत्वं तत्राऽन्यासां का गणनेति तासां मया निन्दा सम्पादितेति भावः कोशो ऽर्थगृहं तन्निष्ठद्रव्यरूपम् । धैर्यं गाम्भीर्यम् । यद्वा धीरमी-रयति सा धीरा तद्भावो विवेकित्वं गतं नष्टम् । कोशपदेनापि यदु-पयोगित्वं तेन तन्नाशस्याऽतिदुःसहत्वं ध्वन्यते । सहचरी । तं-त्यागाऽनर्हता । सा नीतिरपि दूरतः कृता । त्रपा तृणवन्निर्मुक्ता । त्रपावत्त्वेनावश्याऽङ्गीकरणीयता । तृणपदेनाऽगणनीयता । किञ्च स्रो-तस्विनी प्रशस्तस्रोतोयुक्ता अगाधजलापि नदी बिन्दुवत्परिचिता स्रोतस्वत्तया ऽनुलङ्घनीयत्वम् । सोपि यदर्थ एवं साहसं कृ-सोपीत्यर्थः । हतधिया नष्टधिया ॥ ५२ ॥

सामान्यवनिता कलहान्तरिता यथा।

यत्पङ्केरुहलक्ष्म पाणिकमलं भाग्यालये यद् गुरु-
र्न्यस्तं वा मम यल्ललाटफलके भाग्याक्षरं वेधसा।

सभायामभ्यर्हिततमेयमीदृगनुचिताऽऽचारवती तत्र ता अ-
प्यनुचिताऽऽचारवत्य इति तासामपि मया निन्दा संपादि-
तेत्यनुचितमिति व्यज्यते । कोशधनम् अर्थ संग्रहगृहं त-
न्निष्ठद्रव्यरूपं धैर्यं गाम्भीर्यं गतं नष्टम । कोशपदेन विपदुप-
योगित्वं ध्वन्यते । तेन तन्नाशस्याऽतिदुःसहत्वं व्यज्यते ।
सहचरी नियतनिकटसञ्चारिणी नीतिः दूरतः कृता तिर-
स्कृता इत्यर्थः । सहचरीपदं त्यागाऽनर्हतां गमयति । नीति-
पदमत्रश्याऽङ्गीकरणीयत्वं व्यञ्जयति । तृणपदमगणनीयत्वं
ध्वनयति । निर्मुक्ता सक्ता । एवं च त्यागे बुद्धिपूर्वकत्वं ध्व-
न्यते । किं च स्रोतस्विनी स्रोतः प्रवाहो ऽस्या अस्तीति
स्रोतस्विनी अगाधजलापि नदी सङ्केतमार्गवर्तिनीत्यर्थः । वि-
न्दुपदं शीघ्रोल्लङ्घनीयत्वं गमयति । सः यदर्थमेवं साहसं कृतं
सो ऽपीत्यर्थः । क्रोधात् कोपात् हतधिया नष्टबुद्ध्या मया
अवधीरितः धिक्कृतः । ननु यदर्थमेतावत्साहसं कृतं तं प्रति म-
या कोपः कृत इति न सम्भवति तस्मात्सर्वमेतद्दैवकृतमित्याह ।
विधिर्दैवं बलीयान् एतादृशाऽनुचितकार्यकरणे ऽपि समर्थः ।

यत्पङ्के इति । यद्भाग्यसूचकपद्मचिह्नवत्पाणिकमलं यद्भाग्यभ-
वने मे गुरुः बृहस्पतिः भाग्यसूचकः । एतत्सर्वं यः अर्थसंवादि
कृतवान् तादृशे ऽत्यन्ताऽनुचितोऽपि कोपो यतः कृतः अतो मां धि-
क् । एवं कोपे कृते पुनर्जीवनमनुचितमित्याह जीवनमपि धिक् ।

तत्सर्वं सखि यो यथार्थमकरोत्तस्मिन् प्रकोपः कृतो
धिङ् मां धिङ् मम जीवितं धिगतनुं धिक् चेष्टितं धिग्वयः

तथा च नाऽपराधो मदीय इति भावः । अत्राऽनुतापस्तु स्फु
एव । नर्मस्फोटाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२

वेश्यां कलहान्तरितामुदाहरति । यत्पङ्केरुहेति ।
चिन्नायिका सखीं प्रत्याह हे सखि पाणिकमलं करकम
यत्पङ्केरुहेलक्ष्म पङ्केरुहं कमलम् भाग्यसूचकमित्यर्थः । त
क्ष्म चिन्हं यस्य । चिन्हं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः । किं
मम, इदं च तत्रैवाऽऽन्वेति । भाग्याऽलये भाग्यभवने नवमे
त्यर्थः गुरुर्बृहस्पतिः । भाग्यसूचक इत्यर्थः । गीष्पतिर्धि
षणो गुरुरित्यमरः । किं च ललाटफलके ललाटपट्टे वेधा
ब्रह्मणा भाग्याऽक्षरं भाग्यसूचकवर्णकदम्बकं न्यस्तं नि
तम् । एवं च ब्रह्मणा लिखितमेतावदेव परं तु तल्लिखना
याथार्थ्यमनेनैव कृतमिति वेधसोऽप्यधिकत्वमात्रेष्यते ।
त्सर्वं पङ्केरुहलक्ष्मादि यथार्थम् बहुनरधनदानेनेति भावः
अकरोत् कृतवान् । अकरोदित्यनेन सकलभाग्यसंपादकत

अथ जीवने ऽपीदृशौदार्याऽभाववति नायकान्तरे रतिरत्यन्ताऽनु
तेत्याह अतः कामं धिक् रतिजनकत्वादिति भावः । यद्वा स्वत
तादृशदानशीले मम वित्तमात्रोपाधिक एवाऽनुरागस्तेनोत्पादि
न स्वाभाविकः इत्यतस्तं धिक् इति भावः । तनुशून्यत्वमेवेदृशा
हेतुरिति भावः । तादृशानुरागे तिरस्कारिचेष्टादिकमयुक्तमित
धिक् चेष्टितमिति । चेष्टाकरणे तु वयोपि धिक् । एवंविधता
भोक्ता तदतिरिक्तो न कोपीति भावः ॥ ५३ ॥

सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया त्रि-
प्रलब्धा। अस्याश्चेष्टा। निर्वेदनिःश्वाससन्तापाऽऽला-
पभयसखीजनोपालम्भचिन्ताऽश्रुपातमूर्च्छादयः।

ऽनुभूतत्वात् तस्मिन्नपि प्रकोपकरणस्याऽत्यन्तमनौचित्यमभि-
व्यज्यते। इति मां धिक् गर्हिता ऽहं तादृशेपि एतादृशाऽनु-
चिताचरणविधानादिति भावः। एवं च प्रकोपे कृते ऽधुना
जीवितमिदमत्यन्ताऽनुचितमित्याह मम जीवितमपि धिक्। अ-
थ जीवने ऽप्येतादृशौदार्याऽभाववति नायकान्तरे रतिरत्य-
न्ताऽनुचितेत्याह अतनुं कामं धिक्। रतिजनकत्वादिति
भावः। यद्वा एतादृशाऽनुचितकारित्वेपि तथाविधप्रहारविशेषैः
नाऽयं प्राणवियोगं करोतीत्यत एतमपि धिगस्त्वित्याह धि-
गतनुमिति। यद्वा स्वत एवैतादृशदानशीलेपि मम वित्त-
मात्रोपाधिक एवानुराग उत्पादितो ऽनेन मदनेन तु स्वाभा-
विक इत्यत आह धिगतनुमिति। तनुशून्यत्वादेवैतादृशज्ञान-
विकल्प इति भावः। ये तु धिगपरमिति पाठं प्रकल्प्याऽपरं
सौन्दर्यादीत्यर्थ इति व्याचख्युस्ते अपरपदस्य सौन्दर्या-
द्यर्थे प्रमाणाऽभावाच्चेष्टितादीनामपि संगृहीतत्वादग्रे तदभि-
धानपौनरुक्त्याच्च व्याख्याऽनभिज्ञा एव। मदनेन वित्तमात्रो-
पाधिकाऽनुरागजनने ऽपि कान्ततिरस्कारकचेष्टादिकमनुचि-
तमित्याह धिक् चेष्टितमिति। एतादृशपतितिरस्कारकारकचे-

सङ्केतस्थले पत्यनवस्थानज्ञानविमनायमानत्वं लक्षणम्। निर्वेदः
स्वाऽवमाननम्। उपालम्भः सनिन्दपरिभाषणम्। चिन्ता ऽनागम-
नहेतुविषया।

मुग्धा विप्रलब्धा यथा ।

आलीभिः शपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
शून्यं तच्च निरीक्ष्य विक्षुभितया न प्रस्थितं न स्थितम्

ष्टाकरणे ऽपि यद्वयस्तारुण्यादि तदपि धिगस्तु । एवं चैता
शतारुण्यभोक्ता न कोपयितव्य इति भावः । अनुतापश्चा
ऽत्रापि स्फुट एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९३ ॥

प्राप्ता ऽवसरत्वाद्विप्रलब्धां लक्षयति । सङ्केतनिकतने इति
सङ्केतस्थले पत्यनवस्थानज्ञानविमनायमानत्वमित्यर्थः । लक्ष
णाज्ञानाय चेष्टामाह अस्याश्चेष्टेति । निर्वेदः स्वाऽवमाननम
सखीजनोपालम्भः सनिन्दपरिभाषणम् । चिन्ता ऽनागमनहे
तुज्ञाने चित्तैकाग्रता । मूर्छेन्द्रियवैकल्यम् ।

तत्र मुग्धां विप्रलब्धामुदाहरति आलीभिरिति । क
चित्काश्चित्प्रत्याह आलीभिः सखीभिः । आलिः सखी
यस्या चेत्यमरः । एवं च विश्वसनीयत्वं व्यज्यते । बहुवच
मप्रतिषेध्यत्वं ध्वनयति । अनेककपटैरनेकव्याजैः । कप
ऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः । शपथैः सम
समयाः शपथाचारेत्यमरः । कुञ्जोदरं शून्यं लतागृहमध्यं
ङ्केतीकृतमित्यर्थः । एवं च निकुञ्जगमनस्योचितत्वं ध्वन्यते

आलीभिरिति । आलीभिः तेन विश्वासत्वरत्वं बहुवचनेनाऽप्रति
ध्यत्वम् । अनेककपटैर्व्याजैः शपथैस्समयैः कुञ्जोदरं लतागृहमध्यं
ङ्केतितमित्यर्थः । नीतया प्रापितया । तेन मुग्धात्वम् । शून्यं प्रिय
हितम् । विक्षुभितया विमनस्कया । प्रियविरहचिन्ताभ्याम
भावः । प्रियाऽऽगमनसम्भावनया चलितम् प्रियतमराहित्येन दु

न्यस्ताः किं तु नवोढनीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे रुषा
ताम्यद्भृङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्पृशो दृष्टयः ॥५४॥

नीतया प्रापितया। एवं च मुग्धात्वमभिव्यज्यते। तच्च लतागृहं शून्यम् प्रियरहितम्। शून्यपदमनवलोकनीयतां गमयति। निरीक्ष्य विलोक्य विक्षुभितका विमनस्कया। प्रियविरहचिन्ताभ्यामिति भावः। न प्रस्थितं चलितम्। प्रियसमागमनसम्भावनयेति भावः। न स्थितम् प्रियतमस्य प्रात्यभावादिति भावः। यदि गतं तदा कदा चिदागामि प्रियतमदर्शनमसम्भावि, स्थितं यदि तदा तद्रहितो निकुञ्जो दुःखं दास्यतीति किं कर्तव्यमिति विचार्य व्याकुलता व्यज्यते। किं तर्हि कृतं नवोढनीरजदृशा नवोढाऽङ्गनया। नीरजपदमश्रुपातं व्यञ्जयति। कुञ्जोपकण्ठे निकुञ्जप्रान्ते रुषा कोपेन। ताम्यद्भृङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्पृशः ताम्यन्तो व्या-

दत्वान्न स्थितम्। नेन व्याकुलविचारता व्यज्यते। किं तु नवोढया नीरजदृशा नीरजपदमश्रुपातं व्यञ्जयति। कुञ्जोपकण्ठे निकुञ्जप्रान्ते कोपेन स्वाभिलषिताऽप्राप्त्या ताम्यन्तः व्याकुला ये भ्रमरास्तेषां कदम्ब समूहस्तस्य डम्बरमारभटीति यावत्। तस्य चमत्कारो विलासविशेषस्तत्तुल्या दृशो न्यस्ताः परितः क्षिप्ताः। अत्र व्याकुलत्वेन दुःखितत्वम् भृङ्गत्वेन श्यामत्वम् कदम्बत्वेन निबिडता आडम्बरत्वेन कटाक्षेषु प्रौढता। चमत्कारपदेन चित्ताकर्षकता। ईदृशकपटकारिण्यः सख्यो न द्रष्टव्या इति निकुञ्जप्रान्तमेवाऽवलोकयतीति भावः। यद्वा सखीवचनेन पलायनार्थं मार्गान्तराऽवलोकनाय तथाऽपश्यदिति भावः॥ ५४॥

मध्या विप्रलब्धा यथा ।

सङ्केतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्य-
मेणीदृशो निभृतनिःश्वसिताऽधरायाः ।

कुलाः स्वाऽभिलषिताऽप्राप्त्येति भावः । ये भृङ्गाः भ्रमरा तेषां कदम्बं वृन्दम् । निकुरम्बं कदम्बकमित्यमरः । ते डम्बरम् आरभटीति यावत् । तस्य चमत्कारा विलासविशेषा तान्स्पृशन्सङ्गीकुर्वन्ति तत्तुल्या इत्यर्थः । दृष्टयो दृक्पाता न्यस्ताः परितः क्षिप्ताः । कथमेताभिः सखीभिरपि प्रतार त्राऽहमानीता प्रियतमस्तु नाऽद्याप्यायातीति कोपवशात्प्रि तमाऽऽगमनमार्गभूतनिकुञ्जप्रान्तभूमावेव दृक् प्रेरितेति भावः यद्वा एतादृशकपटकारिण्यः सख्यो न द्रष्टव्या इति धिया कु ञ्जप्रान्तमवलोकयामासेति भावः । यद्वा प्रियतमशून्यनिकु ञ्जे ऽवस्थितौ कामपीडा स्याद्यदि येन पथा ऽऽगतं ते गन्तव्यं तदैताभिः प्रतिबन्धः कर्तव्य एवेत्यतो मार्गान्तरा लोकनार्थं कुञ्जान्तरे दृष्टिमकरोदिति भावः । यद्वा एताभि प्रियतमो ऽत्रैव निकुञ्जान्तरे स्थापितो भविष्यतीति धि तद्विलोकनार्थं तत्र दृष्टिमधादिति भावः । ताम्यत्पदं दुःख त्वं ध्वनयति । भृङ्गपदं श्यामतामभिव्यञ्जयति । कदम्ब विकटकटाक्षवत्तां गमयति । डम्बरपदं कटाक्षेषु प्रौढता भिव्यञ्जयति । चमत्कारपदं चिताऽऽकर्षकतामभिव्यञ्जयति अत्र निदर्शनाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

सङ्केतकेलीति । एत्य प्रियसङ्गमेच्छयेति भावः । निभृतं मन्दं लज्जयेति भावः । अर्द्धाक्षरमसम्पूर्णाक्षरम् अर्थात्सखीं प्र

अर्धाक्षरं वचनमर्धविकाशि नेत्रं
ताम्बूलमर्धकबलीकृतमेव तस्थौ ॥ ५५ ॥

मध्यां विप्रलब्धामुदाहरति सङ्केतकेलीति । का चिन्नायिका कां चित्प्रत्याह सङ्केतकेलिगृहं सङ्केतीकृतकेलिसदनम् । एकवचनेनाऽतिस्पृहणीयत्वं ध्वन्यते । एत्याऽऽगत्य प्रियतमसङ्गमेच्छयेति भावः । तच्च शून्यं प्रियरहितं निरीक्ष्य । शून्यपदमवलोकनीयतां द्योतयति । निभृतनिःश्वसिताऽधरायाः निभृतमुपपन्नं निःश्वसितं यस्मिन् तथोक्तो ऽधरो यस्यास्तस्याः । निःश्वसितं चाऽत्र स्फुटमेव । एणीदृशो मृगलोचनायाः प्रियाऽऽप्तिकारणतयेति भावः । एणीपदं विशालत्वं चलत्वं च द्योतयति । अर्द्धाक्षरम् अर्द्धान्यसंपूर्णान्यक्षराणि वर्णानि यत्र तथा वचनं वाक्यम् । तस्थौ स्थितम् । इदं चाऽग्रेऽप्यन्वेति । अर्थात्सखीं प्रति । एवं च यथा कथं चिद्वक्तुमुपक्रान्तमेकमपि वाक्यं न सम्पूर्णाऽक्षरं वक्तुं शक्यमिति तात्कालिकी मदनबाधा ऽभिव्यज्यते । यद्वा लज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते । न केवलं वचनमेव तथा जातमपि तु विलोकनमपि तथेत्याह किं च अर्द्धविकाशि अर्द्धो विकाशो यत्र तदर्द्धविकाशि नेत्रं नयनम् । व्यङ्ग्यं पूर्ववदेव । शून्या चेयं दृष्टिः । उक्तं च ।

तेन तात्कालिकाऽधिकमदनबाधा व्यज्यते । यद्वा लज्जामदनसाम्यम् । अर्द्धविकाशि नेत्रम् । शून्या चैषा दृष्टिः । ताम्बूलमर्द्धचर्वितमेव । यदर्थन्ताम्बूलचर्वणादिरङ्गनायाः स एवात्र नास्तीति धिया तथैव स्थितेति भावः । एवं च प्रियविरहाज्जडतामापन्नेति ध्वन्यते ॥ ५५ ॥

प्रौढा विप्रलब्धा यथा ।

शून्यं कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञाय चेतोभवं
दूती नापि निवेदिता सहचरी पृष्टापि नो वा तया।

निष्कम्पा समतारा या मलिना शून्यदर्शना ।
तथा समपुटा बाह्यविषयेषु गतस्पृहा ।
सा दृष्टिः कथिता शून्या धीरैश्चिन्तानिरूपणैः । इति।
किं च ताम्बूलम् अर्द्धकवलीकृतमेव अर्द्धचर्वितमेव।
गृहीतमपि ताम्बूलं न चर्वितं तत्राऽन्यकार्यकरणवार्ता
भावः । यद्वा यदर्थमेतत्ताम्बूलचर्वणादिशृङ्गाररचना स एव
ऽत्र नास्तीति व्यर्था सेति अतस्तथैव स्थितेत्यर्थः । एवं च
यविरहवशाज्जडतामापन्नेति ध्वन्यते । अत्र प्रस्तुतनायिकाऽ
स्थाशंमने अप्रस्तुतस्य वचनाद्यर्थाऽक्षरत्वादेः प्रशंसनादप्र
तप्रशंसाऽलङ्कारः । स च प्रियशून्यस्य हेतोरितरवाक्यार्थं प्र
हेतुत्वात्काव्यलिङ्गाऽनुप्राणितः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥५९
प्रौढां विप्रलब्धामुदाहरति शून्यमिति । काचित्कां
त्प्रसाह कुञ्जगृहं लतागृहं सङ्केतीकृतम् । एकवचनेनाऽतिस
णीयत्वं व्यज्यते । शून्यं प्रियरहितम् । शून्यपदमनवलोक
यतां द्योतयति । निरीक्ष्य अत एव तद्विरहेण चेतोभवं मदन
चेतोभवपदमनिवारणीयतां ध्वनयति । कुटिलं क्रूरम् पीडाज

शून्यमिति । शून्यत्वेनाऽवलोकनीयता व्यज्यते । चेतोभुवं
नाऽनिवारणीयता । कुटिलं पीडाजनकं तेन दुःसहत्वम् । दूती
निवेदिता प्रियाऽऽनयनार्थं न ज्ञापिता । पृष्टा प्रियवृत्तान्तमिति
किमतः परं विधेयमिति वा । किं तु दूतीनिवेदनसखीप्रश्नकाल
क्रूरकामशरघातैर्मरणमेव स्यादिति तदनादृत्य मदनविरोधिमं

शम्भो शङ्कर चद्रशेखर हर श्रीकण्ठ शूलिन् शिव
त्रायस्वेति परं तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे स्तुतिः॥५६॥

कमित्यर्थः । कुटिलपदं दुःसहत्वं व्यञ्जयति । विज्ञाय ज्ञात्वा दूत्यपि परिमञ्चारिकापि न निवेदिता नाऽऽलापिता प्रियाऽऽनयनार्थमिति भावः । दूतीपदं प्रियसङ्गमसंपादनयोग्यतां व्यञ्जयति । किं च सहचर्यपि तरुण्यपि नो पृष्टा प्रियवृत्तान्तं प्रति । किमतः परं विधेयमिति भावः । सहचरीपदं प्रियाऽनागमनहेतुपराधज्ञतां ध्वनयति । एवं च दूतीनिवेदनसखी-

रस्तुतिमारभते तेन विरहकातरता व्यज्यते । शम्भो शङ्करेत्यादि । सुखाधारहस्तत्वतः सुखजनकस्य तद्दाने न कोप्यायास इति व्यज्यते । यद्वा न केवलं करएव मस्तेपि आह्लादको ऽस्तीत्याह चन्द्रशेखरेत्यादि । चदि आह्लादे । आस्तां सुखं, दुःखहरणं तु तदधीनमित्याह हरेति । हरति दुःखमिति हरः । नन्वेनदस्य कथमवगतं तदाह श्रीकण्ठेति । सकललोकसंहारककालकूटगिलनेन तदवधृतमिति भावः । ननु तद्दूरीकरणे सामग्री नास्तीत्यत आह शूलिन्निति । ननु तव तापहरणे दुःखं स्यादत आह शिवेति । कल्याणरूपस्य तव न कुतश्चिद् दुःखमिति भावः । यद्वा चन्द्रशेखरेत्यनेन काममित्रस्य तस्य त्वदधीनत्वेन दुःखनिवारणोपायस्तु शङ्कर इति । यद्वा चन्द्राद्युद्दीपनेनैव कामः पीडयति इति तस्य त्वदधीनत्वेन तज्जन्यपीडाहरणे तत्पीडा निवर्त्तितैवेति ध्वन्यते । कामनाशोपि तव सुकर इत्याह हे हरेति । स्मरं हरतीति भावः । एवं च मूलच्छेदकरणमेवमेवोचितमिति व्यज्यते । श्रीकण्ठेत्यनेन सकललोकाऽनुग्रहाय यथा विषं पीतं तथा विरहिहन्तृमदननाशोपि कर्तव्यः कर्तुं युक्त इति । ननु पूर्वं हतस्यापि पुनर्जीवनात्तन्नाशो व्यर्थो ऽत आह शूलिन्निति । इदानीं शूलेन तथोपजहि यथा न पुनरुपजीवेदिति भावः । भर्गस्तुत्या कामो न पीडयिष्यतीति धिया तत्स्तुतिः ॥ ५६ ॥

परिग्रहकरणकालमध्ये एव क्रूरविषमशरशराऽऽघातैर्मरणं
स्यादिति तमनादृत्य मदनरिपुमहेश्वरस्तुतिसमारम्भणेन
रहकातरता ऽभिव्यज्यते । किं तर्हि कृतमित्याह तया ना
कया । शम्भो सुखोत्पादक एवं च सुखजनकस्वभावतया
तत्संपादनस्यौचित्यं तवेति ध्वन्यते । ननु सुखजनकत्वेपि सर्वे
तद्वत्त्वे प्रमाणाऽभावात् कथं तव तत् जननीयमत आह शङ्करेति
शं सुखं करे हस्ते यस्य । एवं च सर्वदा तव करतले एव सु
मस्तीति तद्दाने न को ऽपि तवाऽऽयास इति व्यज्यते ।
नु करस्थितमपि सुखं किमर्थमन्यस्य देयमित्यत आह चन्द्र
खरेति । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रः स शेखरे मस्तके यस्य
एवं च सुखजनकस्याऽस्य चन्द्रस्य परोपकारकत्वमालोच्य
स्वशिरसि धृतवानसि, तस्मात् यः परसुखकारी स तवाऽति
प्रिय इति स्वयं न कथं सुखप्रदानेन परोपकार्यसीति व
ज्यते । यद्वा न केवलं तव करे सुखमपि तु सुखसंपादकश्च
न्द्रोपि शिरसीति तव सुखप्रदानस्याऽतिसुलभत्वमित्याह
न्द्रशेखरेति । यद्वा करस्थितं सुखमेकस्य दत्तं चेत्तदा
ऽन्यस्य किं देयमिति शङ्का न कार्येत्याह चन्द्रशेखरेति
आस्तां दूरे सुखजनकत्वं दुःखहारकत्वं तु तवाऽधीनमित्या
हरेति । हरति सर्वं दुःखमिति हरः । एवं च दुःखहरणस्व
भावत्वेन तत्करणस्य सुशकतया तत्संपादनस्यौचिती ध्व
न्यते । नन्वेतदेतस्य कथमवधृतमत आह । श्रीकण्ठेति ।
च सकललोकदुःखदकालकूटगिलनेन समस्तजनदुःखाऽपहा
रकत्वस्याऽवधृतत्वात् मद्दुःखाऽपहारकत्वं न तव दुर्लभमिति
न्यते । नन्वेतस्य परदुःखदूरीकरणे का वा सामग्र्यत आह
शूलिन्निति । ननु परदुःखाऽपनोदनार्थं प्रवृत्तौ स्वस्यैव चेद्दुः

मापद्येत तदा कथं तद्विधेयमत आह शिवेति। एवं च कल्याणस्वरूपस्य तत्र न कुतश्चिदपि दुःखमिति तत्परिहारकत्वं तवाऽतिसुलभमिति व्यज्यते। यद्वा तव सुखजनकत्वेऽपि किमर्थं तव संपादनीयमत आह। शङ्करेति। एवं च दानार्थं करे गृहीतं सुखं यस्मै कस्मै चिद्देयमेव, तत्राऽतिदैन्यपात्रभूताया ममैव तद्दातुमुचितमिति व्यज्यते। नन्वन्येषां मम सुलभं तव तु मदनबाधाऽऽक्रान्तायाः कथं तदित्यत आह चन्द्रशेखरेति। एवं च मदनमहीपतिमित्रस्य चन्द्रस्य तव चाऽतिप्रीतिमत्तया तद्द्वारा तद्बाधानिवारणस्याऽतिसुकरत्वमिति व्यज्यते। यद्वा मदनमित्रस्य चन्द्रस्य त्वदधीनत्वेन परस्परभेदस्य सिद्धत्वात्तन्निवारणोपायज्ञानं सुकरमिति ध्वन्यते। यद्वा मदनोऽपि चन्द्राद्युद्दीपनद्वारैव दुःखदो न स्वतस्तच्च तवाऽधीनमित्येतज्जन्यपीडानिवारणेन तत्पीडानिवारितप्रायैवेति द्योत्यते। न केवलं चन्द्रपीडानिवारणेन मदनपीडानिवारकत्वं,मपि तु तन्नाशो ऽपि तव सुकर इत्याह हरेति। हरति स्मरमिति हरः। एवं च मूलोच्छेदे पुनरव्यापार इति तन्नाशकरणमेव तवोचितमिति व्यज्यते। ननु करुणार्णवशालिनो मम भगवतस्तन्नाशने दूषणमेव स्यादित्यत आह श्रीकण्ठेति। एवं च सकलजनसन्तापजनकगरलगिलनं भूषणमेव यथा तव सञ्जातं तथा विरहिजनजीवनविनाशनमदननाशो ऽपीति व्यज्यते। ननु पूर्वमेकदा विनाशितोऽपि पुनर्जीवनमवाप्तवानिति तद्विनाशो ऽनर्थक इत्यत आह शूलिन्निति। एवं चेदानीं त्रिशूलेन तथा ऽन्यास्त्रविदारणपुरःसरं विदारणीयो यथा न पुनरेतज्जीवनमिति ध्वन्यते। नन्वेतेन तथापि त्रिभुवनाऽभिरामस्य कामस्य विनाशे ममाऽकल्याणमेव स्यादित्यत

परकीया विप्रलब्धा यथा ।

दत्त्वा धैर्यभुजङ्गमूर्ध्नि चरणावुल्लङ्घ्य लज्जानदी-
मङ्गीकृत्य घनाऽन्धकारपटलं तन्व्या न दृष्टः प्रियः ।

आह । शिवेति । एवं च कल्याणरूपस्य तवाऽकल्याणमम्भवीति तद्वधे न कापि शङ्का कार्येत्यभिव्यज्यते । त्रायस्व क्षिप्रं रक्षस्व इति पङ्कजदृशा कमलनयनया । पङ्कजपदं मलिनतामावेदयति । सा च चिन्ताविशेषम् । भर्गस्य भृज्जत्यग्निना स्मरमिति भर्गः स्मरहरस्तस्य स्तुतिः स्तोत्रं चक्रे क्रियते स्म । भर्गपदं मदनविनाशसामर्थ्यं ध्वनयति । भर्गस्य स्तुतिकरणेन त्रस्तः कामो न पीडयिष्यतीति धियेति भावः । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः स च काव्यलिङ्गानुप्राणितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

परकीयां विप्रलब्धामुदाहरति दत्त्वेति । का चित्कां चित्प्रत्याह धैर्यभुजङ्गमूर्ध्नि धैर्यमेव भुजङ्गः सर्पः । अन्यैरनाक्रमणीयत्वादिति भावः । तस्य मूर्धि शिरसि चरणौ पादौ दत्त्वा निक्षिप्य । धैर्यपदं त्यागाऽनर्हतां गमयति । भुजङ्गपदं क्रूरताऽतिशयं द्योतयति । स चरणदानाद् हतः । मूर्ध्नीत्यनेन साहसाऽति

दत्त्वा धैर्यभुजङ्गेति । धैर्यरूपो भुजङ्गः धैर्यं भुजङ्गश्चेति वा । धैर्यत्वेन त्यागाऽनर्हता । भुजङ्गत्वेन क्रूरता । मूर्द्धीत्यनेन साहसातिशयः । समुदितेन प्रियतमसङ्गमग्नचित्तता ध्वन्यते । एवं च लज्जारूपां नदीं लज्जासहितामिति वा । घनं निबिडं यदन्धकारपटलं घनैर्मेघैर्वा यदन्धकारपटलम् । एवञ्च तथा भीतिमत्यपि काले दंशोप्रस्थानेन साहसातिशयः । खलाऽन्धकारपटलमिति पाठे अन्धकारपटलसदृशाः खलाः गमनादिप्रतिबन्धकत्वात् खला अन्धकारपटलश्चेति वा । एवञ्च दुष्टगणनाऽपि न कृतेति भावः । न दृष्टः सङ्केतस्थं

सन्तापाऽऽकुलया तया च परितः पाथोधरे गर्जति
क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रान्त्या दृशौ योजिते ॥५७॥

शयो व्यज्यते । दत्त्वेत्यनेन बुद्धिपूर्वकत्वमावेद्यते । चरणा-
विति द्विवचनेन भीतिशून्यत्वमावेद्यते। धैर्यं च भुजङ्गश्च तयो-
र्मूर्ध्नीत्यर्थः । एवं च धैर्योल्लङ्घनेपि मार्गे भुजङ्गमस्तके पदाऽर्प-
णपुरस्सराऽऽगमनेन प्रियतमसङ्गमनिमग्नचित्तत्वं द्योत्यते ।
लज्जानदीं लज्जा नदीव ताम् । अलङ्घ्यत्वादिति भावः । उल्ल-
ङ्घ्योत्तीर्य । यद्वा लज्जया सह नदीमपीति सहोक्तिः। किं च
घनाऽन्धकारपटलं घनं निविडमन्धकारपटलं तमःस्तोमम् अङ्गी-
कृत्योपगम्य । आगनयेति शेषः । यद्वा घनैर्मेघैर्यदन्धकारपटल-
मिति । एवं च निबिडतरतडिल्लतावितानमेव पटलमिति भीतिहे-
तुमत्यपि काले प्रस्थानकरणेन साहसमभिव्यज्यते । खलाऽन्ध-
कारपटलमिति च पाठे खला दुष्टा अन्धकारपटलमिव । गम-
नादिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । एवं च दुष्टगणनापि न कृ-
तेति साहसाऽतिशयो द्योत्यते। तन्व्या प्रियाऽदर्शनादिति भा-
वः । प्रियः सङ्केतित इति भावः । न दृष्टः। सङ्केतस्थले इ-
त्यर्थः । किं कृतवतीत्याह चेत्यनन्तरं सन्तापाऽऽकुलया सन्ताप-
व्यग्रया तया पाथोधरे जलधरे। कबन्धमुदकं पाथ इत्यमरः।
गर्जति सति शब्दायमाने सति । एवं चैवंविधोद्दीपनविभाव-
तया सन्तापाऽतिशयो व्यज्यते । क्रोधाऽऽक्रान्तकृतान्तमत्तम-

इति भावः । पाथोधरे गर्जतीत्यनेनोद्दीपनाऽतिशयेन सन्तापाऽतिशयो
ध्वन्यते । मेघे तादृशमहिषभ्रान्त्या त्रासाऽतिशयः। तेन विरहाऽतिश-
यः । क्रोधाऽऽक्रान्तत्वेन दुःसहता कृतान्तत्वेन सर्वविनाशकता मत्त-
त्वेनाऽनिवारणीयता कृतान्तारूढत्वेनाऽन्याऽप्रतिकरणीयता च ॥५७॥

सामान्यवनिता विप्रलब्धा यथा।

कपटवचनभाजा केन चिद्वारयोषा
सकलरसिकगोष्ठीवञ्चिका वञ्चिताऽसौ।
इति विहसति रिङ्गद्भृङ्गविक्षिप्तचक्षु-
र्विकचकुसुमकान्तिच्छद्मना केलिकुञ्जः॥ ५८॥

हिषभ्रान्त्या। क्रोधेन कोपेन आक्रान्तो वशीकृतः कृतान्तो य-
मः। कृतान्तो यमुनाभ्रातेत्यमरः। तस्य मत्त उन्मत्तो महिषः।
जिघांसयेति भावः। तस्य भ्रान्त्या भ्रमेण परितो दिक्षु वि-
दिक्षु च दृशौ नेत्रे योजिते प्रेरिते। क्रोधपदं दुःसहतामा-
वेदयति। आक्रान्तपदमसमाधेयतां व्यञ्जयति। कृतान्तपदं
सर्वविनाशकर्तां ध्वनयति। मत्तपदमनिवारणीयतां गमयति।
महिषपदं दुःखितस्य दुःखजननमनुचितमिति शून्यतां द्योत-
यति। निखिलं च मेघगर्ज्जने कुपितकृतान्तमहिषशब्दभ्रमेण
त्रासाऽतिशयमभिव्यनक्ति। स च विरहाऽतिशयम्। अत्र
भ्रान्तिमदलङ्कारः। स च रूपकतुल्ययोगितासहोक्तिभिः सं-
सृष्टः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५७॥

सामान्यवनितां विप्रलब्धामुदाहरति कपटेति। कपटव-
चनानि भजतीति कपटवचनभाक् तेन। भजतीत्यनेन नि-

कपटेति। गोष्ठी समूहः। रसिकत्वेन वञ्चनायोग्यता। गोष्ठी-
त्यनेन तस्या वञ्चकताचातुर्याऽतिशयः। चञ्चलभ्रमरा एव विक्षिप्ते
चक्षुषी येन तादृशः सकलचतुरजनवञ्चनानिपुणापि केन चित्प्रता-
रितेति स्मयाद्धासः॥ ५८॥

सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं या चिन्तयति सा उत्का । अवधिदिवसाऽनागतप्रेयसि प्रोषितपतिकायां नाऽतिव्याप्तिः । तस्या भर्तुरवधिदिवसे भवनाऽऽगमननियम इति सङ्केतपदेन व्यावर्तनात् । अस्याश्चेष्टा । अरतिसन्तापजृम्भाऽङ्गाऽऽकृष्टिकपटरुदितस्वाऽवस्थाकथनादयः ।

न्तरकापट्यशालित्वं द्योत्यते । केन चित्पुरुषेण सकलरसिकगोष्ठीवञ्चिका सकलाः समग्रा ये रसिकास्तरुणाः तेषां गोष्ठी समाजः तस्या वञ्चिका प्रतारिका ऽपि । कृत्रिमैर्भावैर्धनग्रहणादिभिश्चेति शेषः । सकलरसिकपदं वञ्चनायोग्यतां ध्वनयति । गोष्ठीपदं बहूनां प्रतारकतया वचनचातुरीविशेषं गमयति । प्रतारिता इति हेतोः रिङ्गद्भृङ्गविक्षिप्तचक्षुः । रिङ्गद्भृङ्गाश्चञ्चलभ्रमराः ते एव विक्षिप्ते चक्षुषी येन सः केलिकुञ्जः विकचकुसुमकान्तिच्छद्मना विकसितपुष्पव्याजेन हसतीव । सकलचतुरकामिजनवञ्चनानिपुणा ऽपि केनापि प्रतारितेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । स चाऽतिशयोक्तिरूपकाऽपह्नुतिभिः संसृज्यते । मालिनी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

उत्कां लक्षयति सङ्केतस्थलमिति । सङ्केतपदव्यावर्त्यमाह अवधीति । लक्षणज्ञानायाह अस्याश्चेष्टेति । अरतिर्विषयद्वेषः । अङ्गाऽऽकृष्टिरङ्गमोटनम् । कपटरुदितं लज्जादिना

अरतिर्विद्वेषः । अङ्गाकृष्टिरङ्गमोटनम् । कपटरुदितं लज्जादिना क्रियाविषयकं व्याजं कपटं तेन रुदितं स्वाऽवस्थाकथनं कालकृतस्ववृत्तान्तविशेषकथनम् ।

मुग्धा उत्का यथा।

यन्नाद्यापि समागतः प्रिय इति प्रायः प्रपेदे परा-
मित्थं चेतसि चिन्तयन्त्यपि सखीं न व्रीडया पृच्छति।
दीर्घं निःश्वसितं दधाति चकितं न प्रेक्षते केवलं
किं चित्पक्वपलाण्डुपाण्डुररुचिं धत्ते कपोलस्थलीम्॥५१॥

क्रियाविषयकं व्याजन्तेन रुदितम्। स्वाऽवस्थाकथनं कालकृतवृत्तान्तविशेषकथनम्।

तत्र मुग्धामुदाहरति यन्नाऽद्यापीति। का चित्कां चित्प्रत्याह प्रियः प्रियपदेन तदनागमनजन्यदुःखस्याऽतिशयौचित्यं व्यज्यते। अद्यापि एतावत्कालपर्यन्तं प्रतीक्षितोपि न समागतो नाऽऽगत इति कारणात् प्रायो बाहुल्येन परामन्याम् प्रपेदे प्राप्तः। रत्यर्थमिति भावः। इदं च पदं प्रियतमे एतादृगनुचिताऽऽचरणकारित्वं व्यञ्जयति। संपदं भावनया मदग्रत एव तिष्ठतीति ध्वनयति। परपदमीर्ष्यावत्त्वं गमयति। इत्थममुना प्रकारेण। एवं च प्रकारान्तरेणापि विचारः सूच्यते। चेतसि मनसि एवं चिन्तयन्त्यपि विचारयन्त्यपि सखीं वय-

यन्नाद्यापीति। प्रियत्वेन तदनागमने दुःखाऽतिशयौचित्यम्। अद्यापीत्यव्ययसमुदाय एव तत्कालमित्यर्थे इति अनागमनरूपेण हेतुना ऽनुमीयते। प्रायः प्रपेदइति। रत्यर्थमिति शेषः। इत्थम् एवंजातीयकप्रकारेण सखीं वयस्या तेन प्रश्नार्हना तादृश्या अपि प्रश्नाऽकरणेन लज्जाऽतिशयः। दीर्घश्वासं न करोति सखीभिर्यति भावः। चकितं भीतिचञ्चलं न प्रेक्षते तयैवेति भावः। विचारप्रवणतयेति भाव इत्यन्ये। धत्ते इति। विरहवशादिति भावः। अत्र पक्वपलाण्डुपदयोरन्यतरस्यानर्थक्यमाभाति॥५१॥

मध्या उत्का यथा।

आनेतुं न गता किमु प्रियसखी भीतो भुजङ्गात्किमु
क्रुद्धो वा प्रतिषेधवाचि किमसौ प्राणेश्वरो वर्त्तते।

स्यां व्रीडया लज्जया न पृच्छति। सखीपदं प्रश्नाऽर्हतां द्योतयति। तद्वृत्त्वे ऽपि प्रश्नाऽकरणेन लज्जायामतिशयो व्यज्यते। किं च दीर्घमायतं श्वसितं न दधाति। सखीज्ञानभियेति भावः। किं च चकितमीक्षितं न चञ्चलं न प्रेक्षते पूर्वत्रदेवेति भावः। यद्वा विचारप्रवणतया। कथं तर्हि वर्ततइत्याह केवलमेकं किञ्चित्पक्वपलाण्डुपाण्डुररुचि किंचिन्मनाक् पक्वः परिणतो यः पलाण्डुः कन्दविशेषस्तद्वत्पाण्डुरा हरिता रुचिः कान्तिर्यस्यास्तां कपोलस्थलीं गण्डतटीं धत्ते बिभर्ति। विरहवशादिति भावः। पक्वपदेन शोभाऽतिशयो द्योत्यते। वस्तुतस्तु पक्वपाण्डुरपदयोरन्यतराऽऽनर्थक्यमाभाति। अत्र संशयालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

आनेतुमिति। प्रियमिति शेषः। प्रियसखीत्वेनाऽऽनयनप्रयत्नवत्त्वं व्यज्यते। किमु न गता काक्वा गतैवेत्यर्थः। मार्गप्रतिबन्धागतस्तत्राऽऽह भुजङ्गाद्भीतः किमु। अत्रापि काक्वा न भीत इत्यर्थः। तथाविधपौरुषशालिनो भीत्यसम्भवादिति भावः। ननु कोपोक्तिवशादेव नाऽऽगतस्तत्राह क्रुद्धो वेति। कुपितः किमु नेत्यर्थः। रसाभिज्ञस्य मय्यासक्तिमतस्तस्य वाङ्मात्रेण न कोपि कोप इति भावः। नन्वागमने कारणाऽभावान्नाऽऽगतस्तत्राह प्राणेश्वर इति। किमसौ प्राणेश्वरो न अपि तु प्राणेश्वर एवेति भावः। विप्रकृष्टेऽप्यसावित्यनेन प्राक्तनाऽत्यन्तसंयोगो ध्वन्यते। प्राणेश्वरपदेनाऽवश्यं प्राणदुःखनिवारणौचित्यं व्यज्यते। यद्वा किम्प्रतिषेधवाचि कुत्सिततद्-

इत्थं कर्णसुवर्णकेतकरजःपातोपघातच्छला-
दक्ष्णोः कापि नवोढनीरजमुखी बाष्पोदकं मुञ्चति॥ ६०॥

मध्यामुदाहरति आनेतुमिति । का चित्कां चित्प्रत्याह प्रियसखी प्रिया चाऽसौ सखी च प्रोषितेति भावः । एवं चाऽऽनयनप्रयत्नवत्त्वं द्योत्यते । आनेतुम् अर्थात्प्रियं किमु न गतेति काका गतैवेत्यर्थः । यत्तु न गतेति यथाश्रुतमेव व्याचख्युस्तन्न । प्रियपदाऽसङ्गतेः । ननु मार्गप्रतिबन्धकवशादेव नाऽऽगतो भविष्यतीत्यत आह भीतो भुजङ्गात् सर्पात् किमु भीत इति काका न भीत इत्यर्थः । तथाविधपौरुषशालिनो न भुजङ्गभीतिरिति भावः । यद्भुजङ्गात् वेश्यापतेरिति व्याख्यानं तत्स्वीयात्वहान्यापत्त्या ऽपव्याख्यानम् । ननु कोपोक्तिवशादेव नाऽऽगत इत्यत आह क्रुद्धः किं प्रतिषेधवाचि इति । प्रचने असौ प्राणेश्वरः किं क्रुद्धो वर्तते वा काका न वर्तत इत्यर्थः । प्राणाऽपराधएव क्रोधो युक्तो न तूदासीनाऽसमीचीनवचसीति व्यज्यते । एवमनागमनहेत्वभावेपि तच्चिन्ताऽतिशयं ध्वनयति । नवा चासावूढं धृतं यन्नीरजं कमलं तत्सदृशमुखी चेति कर्मधारयः । ऊढपदेन चिरधृतत्वेन क्लिष्टत्वं न वेत्यनेन मदनवत्तया चिन्तायोग्यत्वं नीरजत्वेन सुकुमारतामावेदयति । श्रोत्रे ऽवतंसीकृतशोभनवर्णकेतककुसुमरजःपातजन्यपीडामिषात् अश्रु त्यजति रजस्त्वेन सूक्ष्मत्वात् शीघ्रनिःसरणाऽयोग्यता लब्धा अविरलत्वं द्योत्यते । पातपदमबुद्धिपूर्वकतां गमयति । एवं छलेन दुःखजाऽश्रुगोपनेन लज्जावत्त्वम् । सखीप्रेषणादिना मदनवत्त्वञ्च तेन मध्यात्वम् । प्रेषितसखीपरावृत्तेः प्रागेव चिन्तावत्त्वादुत्कात्वम् ॥ ६० ॥

तिषधवचने कुपितः किमिति काका न कुपित इत्यर्थः । एवं च रसाऽभिज्ञस्य मध्यासक्तिविशेषवतस्तस्य निषेधवाङ्मात्रेण न कोपि कोप इति भावः । ननु किमर्थं नागत इत्यत आह असौ प्रियतमः प्राणेश्वरः प्राणस्वामी किमु वर्तते नास्तीति काका प्राणेश्वरो ऽस्त्येवेत्यर्थः । विप्रकृष्ट ऽप्यसाविति निर्देशेन प्राक्तनाऽत्यन्तयोगो द्योत्यते । प्राणेश्वरपदेनाऽऽवश्यकप्राणदुःखनिवारकत्वमावेद्यते । सेवकदुःखं स्वामिनैव निवार्यते इति इदानीमपि प्राणपीडापरिहारकारिमितयत्त्वं ध्वन्यते । यद्वा किंप्रतिषेधवाचि कुत्सितनिषेधवचने असौ प्राणेश्वरः किं क्रुद्धो वर्तते इति काका न वर्तते इत्यर्थः । प्राणेश्वरपदेन प्राणाऽपराधे एव कुपितत्वं युक्तं न तूदासीनाऽसमीचीनवचसीति व्यज्यते । असाविति अनन्यसाधारणविधेयत्वं व्यज्यते । एवं चाऽनागमनहेत्वभावे ऽप्यनागमने चिन्ताऽतिशयं व्यञ्जयति । इत्थममुना प्रकारेण चिन्तयन्तीति शेषः । कापि अनिर्वचनीयगुणा नवोढनीरजमुखी ऊढं धृतं यत् नीरजं कमलं तद्वन्मुखं यस्याः नवा तरुणी चासावूढनीरजमुखी चेति विग्रहः । नवपदेन मदनवत्त्वात् चिन्तायोग्यत्वं व्यज्यते । ऊढपदेन स्थानभ्रष्टत्वं तेन चाऽश्लिष्टत्वं द्योत्यते । नीरजपदं सुकुमारतामावेदयति । यत्तु नवोढा चासौ नीरजमुखी चेति विग्रह इति तन्न । मध्यात्वाऽनुपपत्तेः । यच्च नवोढं तरुणं यन्नीरजमिति व्याख्यानं तन्न । चिन्ताक्लिष्टेन मुखेन तरुणकमलसाम्याऽनुपपत्त्योढपदाऽनर्थकतया चाऽपव्याख्यानमेव । वस्तुतस्तु नवोढं तत्कालाहृतमित्यर्थः । एवं चाऽश्रुबाहुल्यं व्यज्यते । अक्ष्णोर्नेत्रयोः कर्णसुवर्णकेतकरजःपातोपघातच्छलात् । कर्णयोः श्रोत्रयोः शोभनवर्णकेतकतुष्पयोरवतंसीकृतयो-

प्रौढा उत्का यथा ।

भ्रातर्न्निकुञ्ज सखि यूथि रसाल बन्धो
मातस्तमस्विनि पितस्तिमिर प्रसीद ।
पृच्छामि किं चिदिति नीरधराभिरामो
दामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥ ६१ ॥

यद्रजस्तस्य पातः पतनं तेनोपघातः पीडा तन्निमषात् । रजःपदं सूक्ष्मतां सा च शीघ्रं निःसारणे ऽयोग्यतां ध्वनयति । पात-पदमबुद्धिपूर्वकतां गमयति । बाष्पोदकं मुञ्चति । एतेन जलविर-हितत्वं ध्वन्यते । एवं च छलेन दुःखजाऽश्रुगोपनेन लज्जावत्त्वं सखीप्रेषणादिना च मदनवत्त्वं तेन च मध्यात्वं व्यज्यते । प्रेषितसखीपरावृत्तेः प्राग्वाचिन्तावत्त्वादुत्कात्वमवगम्यते । अत्र स्फुट एवाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

प्रौढामुत्कामुदाहरति । भ्रातर्निकुञ्जेति । भो भ्रातः निकुञ्ज निकुञ्जस्य भ्रातृत्वं च सर्वमनीषितसंपादकत्वादिति भा-वः । तथा भो सखि यूथि पुष्पलते । सखीत्वं चोद्दीपनवि-

भ्रातरिति । निकुञ्जस्य भ्रातृत्वं सर्वमनीषितसम्पादकत्वात् । यूथ्याः सखीत्वं चोद्दीपनतया प्रियतमस्य स्वस्मिन्नासक्तिविधायक-त्वात् । रसालस्य बन्धुत्वं चान्दोलादिसहनात् । तमस्विन्या मातृ-त्वञ्चैवंविधबहुकार्यगोपनात् । तिमिरस्य पितृत्वञ्च रजनीक्रियमाण-स्वाऽपराधगोपनसहायसम्पादकत्वात् । रजनीसंयोगित्वाच्च । प्रसी-देति प्रत्येकान्वयि । नीरधराऽभिराम इत्यनेन रजन्यामन्यजनाऽपरि-चेयत्वम् । तेन चाऽऽगमनसौकर्यम् । किं चिदित्यनेनाऽवश्यकथनी-यत्वम् । एवञ्चात्र वने भवन्त एव तत्रापि मत्संबन्धिन इति प्रश्न-करणाकथनौचित्यं व्यज्यते ॥ ६१ ॥

परकीया उत्का यथा।

स्नातं वारिदवारिभिर्विरचितो वासो घने कानने
शीतैश्चन्दनबिन्दुभिर्मनसिजो देवः समाराधितः।

भावतया प्रियतमस्य स्वस्मिन्नासक्तिविशेषविधायकत्वादिति भावः। तथा च भो रसाल बन्धो सुहृदाम्र। आम्रश्चूतो रसालोऽसावित्यमरः। सुहृत्त्वं च दोलाऽऽन्दोलनादिसहनादिति भावः। तथा मातस्तमस्विनि जननीरूपे रजनि। विभावरीतमस्विन्याविव्यमरः। मातृत्वं चैवंविधकार्यगोपकत्वादिति भावः। तथा पितस्तिमिर जनकरूपाऽन्धकार। पितृत्वं च रजनीसंयोगित्वात् तत्क्रियमाणमदपराधगोपनसाहाय्यसम्पादकत्वाच्च तत्सनाथतया रजन्यप्येतादृशाऽकार्यगोपनसमर्थेति भावः। तावता किमित्यत आह नीरधराऽभिरामः सजलजलदकान्तिमनोहारी दामोदरः कृष्णः। नीरधराभिराम इत्यनेन रजन्यामन्यजनाऽपरिचितत्वं तेन चाऽऽगमनसौकर्यं व्यज्यते। दामोदरपदं बन्धनं तच्चव्यसनशालित्वं गमयति। एवं चाऽत्र वने भवन्त एव तत्रापि च मत्संबन्धिन इति प्रश्नकरणकथनोभयौचित्यं व्यज्यते। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ६१॥

परकीयामुत्कामुदाहरति स्नातमिति। कापि सखीं वक्ति हे सखीति संबुद्धिरध्याहर्तव्या। तदनुपादानं त्वनुसन्धान-

स्नातमिति। हे सखीति सम्बुद्धिरध्याहार्या। तदनुपादानं तु अनुसन्धानराहित्यादुत्कण्ठातिशयं व्यञ्जयति। वारिदेति। तेन पङ्किलमार्गगमनेन क्लेशातिशयः तपस्विता च व्यज्यते। घने कानने घनत्वेन जनसञ्चाराऽयोग्यतया भयशालिता वैराग्यश्च। मनसिजः कामः मनःकल्पनाविषयः आराध्यदेवश्च। शीतैरतिशीतैरित्यर्थः। समारा-

नीता जागरणव्रतेन रजनी व्रीडा कृता दक्षिणा
तप्तं किं न तपस्तथापि स कथं नाऽद्यापि नेत्राऽतिथिः॥ ६२॥

राहित्यं तच्चौत्कण्ठ्यातिशयं पक्षे विरक्ततामावेदयति । वारिद्वारिभिः एवं च पङ्किले ऽपि मार्गे ऽनुगमने क्लेशाऽतिशयः पक्षे चाऽत्यन्तं तपस्विता ध्वन्यते। स्नातम् एवं वर्षासाधनं सम्पादितमिति द्योत्यते । किं च घने निबिडे कानने वने वासो वसतिः विरचितः कृतः । घनपदं वनसञ्चाराऽयोग्यतां सा च भयशालितां पक्षे वैराग्यवत्तां व्यञ्जयति । किं च शीतैरतिशीतलैरित्यर्थः । चन्दनबिन्दुभिः श्रीखण्डद्रवपृषतैः मनसिजो मदनः पक्षे मनःकल्पनाविषयः देव आराध्य इति यावत् । समाराधितो विधिना सेवितः । कौमुद्यां कस्यापि दृग्विषयता मा भवत्विति धिया वर्षास्वपि शीतलचन्दनाऽनुलेपनमिति शरीरे ऽप्यासक्त्यभावो द्योत्यते । तेन च प्रेमाऽतिशयो व्यज्यते । द्व्यर्थकत्वेन व्रतित्वम् । पुष्पैश्चन्दनबिन्दुभिरिति पाठे ऽपि शीतलत्वं ध्वन्यते । रजनी रात्रिः । जागरणव्रतेन निद्रां न करिष्यामीति सङ्कल्पेन नीता व्यतिक्रान्ता । किं च व्रीडा लज्जा प्रियतमप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतेति भावः । पक्षे एषणाया-

धितो विधिना पूजितः। जागरणव्रतेन निद्रां न करिष्ये इति सङ्कल्पेन व्रीडा प्रियतमप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूता दक्षिणा कृता सङ्कल्पपुरःसरं त्यक्ता । दक्षिणात्वेन पुनरनुपादेयता तया ऽतिशयितासक्तिर्व्यज्यते। तपः क्लेशजातं तपश्च । यामिनीचरमसमयावध्यपि नेत्राऽतिथिः तद्गोचरः । तथा च यस्य दर्शनमेव दुर्लभं तदालिङ्गनादि तु दूरापास्तमिति भावः ॥ ६२ ॥

सामान्यवनिता उत्का यथा ।

कथं न कान्तः समुपैति कुञ्ज-
मित्थंचिरं चेतसि चिन्तयन्ती ।
अस्त्रावयन्निष्पतदश्रुधारा
वाराङ्गना कापि धनाऽभिलाषात् ॥ ६३ ॥

गादिति भावः । दक्षिणा कृता सङ्कल्पपुरःसरं सक्तेत्यर्थः । दक्षिणापदं पुनरनुपादेयतां सा चाऽतिशयिताऽऽसक्तिं व्यनक्ति । इत्थं किं न तपस्तप्यते शरीरमनेनेति तपः क्लेशजातं तप्तं कृतमपि तु सर्वमपीत्यर्थः । तथाप्येवं कृते ऽपि स प्रियतमः अद्यापि यामिनीसमयचरमाऽवध्यपि नेत्राऽतिथिः नयनगोचर इति यावत् । एवं च यत्र दृग्गोचरतामात्रमपि न, तत्र कुत्राऽऽलिङ्गनचुम्बनादीनीति भावः । कथं न किमिति न । तथा चाऽनागमनकारणं कथयेति भावः । एवं चैतादृशक्लेशविशेषेणापि न मे दृङ्मात्रगोचर इति मन्दभाग्यता ऽभिव्यज्यते । अन्यो ऽपि स्नानादिपूर्वकं सकामो देवतामाराधयतीति लौकिकस्नानवननिवासप्राञ्जलिपकदेवतापूजनरजनीजागरणदक्षिणान्तव्रतविधाने कृते ऽपि सकलजगत्कर्तृत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा क्षणमपि नयनगोचरो न जायते तत्कथय केनोपायेन भावीति गुप्तपरपुरुषाऽभिलाषवत्तया परकीयात्वम् । उत्कात्वमत्यन्तं स्फुटम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

वेश्यामुत्कामुदाहरति कथमिति । कश्चन कं चन वदति कान्तः कामनाविषयः धनदायित्वादिति भावः । कुञ्जं स-

कथं नेति । तथा च तदनागमनकारणं कथयेत्यर्थः । अन्यस्यापि स्नानादिपूर्वं देवताराधने दक्षिणान्ते कृतेपि परमात्मा न नयनगोचर इति कोयं विधिरिति गुप्तपरपुरुषाऽभिलाषः ॥ ६३ ॥

अद्य मे प्रियवासर इति निश्चित्य या सुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा वासकसज्जा । वासको वारः । अस्याश्चेष्टा । मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्नसामग्रीसम्पादनमार्गविलोकनादयः ।

मुग्धा वासकसज्जा यथा ।

हारं गुम्फति तारकाऽतिरुचिरं ग्रथ्नाति काञ्चीलतां
दीपं न्यस्यति किं तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते पुनः ।

ङ्कितितम् । कथं किंनिमित्तं न समुपैति नाऽऽयाति इत्थममुना प्रकारेण चेतसि चिरं चिरकालं चिन्तयन्ती विचारयन्ती घनाऽभिलाषात् निष्पतदश्रुधाराः निष्पतन्ति यान्यश्रूणि तेषां या धारास्ताः । अस्रावयत्पातयामास । बहुतरं रुरोदेति भावः । इतरत्स्पष्टम् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६३ ॥

वासकसज्जां लक्षयति । अद्येत्यादि । प्रियवासर इति प्रिया ऽऽगमनवासर इत्यर्थः । वारः सूर्यादिदिवस इति वारपदं निश्चयोत्तरकालोपलक्षकम् । यत्तु वासको वार इति नाम्नि वासकशब्दं व्याचष्टे इत्याहुः तदभिधानाऽदर्शनादनुपादेयम् । प्रियागमननिर्णयोत्तरसमयसुरतसामग्रीसंपादननिपुणत्वं वासकसज्जात्वमित्यर्थः । तस्याश्चेष्टामाह मनोरथेत्यादि । मनोरथो मानसनानाकल्पनाजातमित्यर्थः ।

वार इत्युपलक्षणं निश्चयोत्तरकालस्य । प्रियागमननिश्चयोत्तरसुरतसामग्रीसम्पादननिपुणत्वमित्यर्थः । मनोरथः मानसनानाकल्पनाजातमित्यर्थः ।

हारमिति । तारकावदतिरुचिरं हारं मुक्तावलिम् । तारकान्तीति पाठे ऽतितरां शुद्धा कान्तिरस्या इत्यर्थः । मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । काञ्चीलतेव तां धत्ते । भाविप्रकाशे

आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामाऽनुरूपां क्रियां
साचिस्मेरमुखी नवोढसुमुखी दूरात्समुद्वीक्षते ॥६४॥

तत्र मुग्धां वासकसज्जामुदाहरति हारमिति। का चित्कां चित्प्रत्याह तारकाऽतिरुचिरं तारकावदतिरुचिरम् अत्युज्ज्वलं हारं मुक्तावलिम् गुम्फति सन्दर्भयति। मुक्ताप्रकरं हारत्वेन करोतीत्यर्थः। काञ्चीलतां मेखला लतेव तां ग्रन्थाति सन्निवेशविशेषापन्नां करोति। किं च दीपं न्यस्यति स्थापयति किं तु एकं तत्र दीपभाजने बहुलं स्नेहं बहुलं तैलं न दत्ते न ददाति। भाविप्रकाशे प्रियकरुग्रहणादिलज्जयेति भावः। पुनः किं चेत्यर्थः। वासकस्य उष्यतेऽस्मिन्निति वासः वास एवेति वासकः प्रासाद इत्यर्थः। तस्य आलीनां तत्संबन्धिसखीनां निगूढामिति शेषः। कामाऽनुरूपां मदनाऽनुरूपामिच्छाऽनुरूपां वा क्रियां रजनौ रात्रौ कस्याप्यन्यस्य ज्ञातं मा भवत्विति

प्रियकरग्रहणादिलज्जयेति। पुनरिति किं चेत्यर्थः। इत्यनेन प्रकारेण उष्यते ऽस्मिन्निति वासः स एव वासकः प्रासादः तस्याऽऽलीनां तत्सम्बन्धिसखीनां निगूढामिति शेषः। कामाऽनुरूपामिच्छानुरूपां वा क्रियां सामग्रीसम्पादनरूपां रजनौ रात्रौ। निगूढत्वं च कस्याप्यन्यस्य ज्ञानं मा भवत्विति धिया कुर्वन्तीति शेषः। एवं च सार्वकालिककेलिप्रासादस्थसखीसमूहं प्रत्यपि सुरतसामग्रीगोपनकारितया ऽतिशयितलज्जावत्त्वं ध्वन्यते साचि तिर्यक् स्मेरमुखी। अन्यलज्जयेति भावः। उद्वीक्षते अर्थात्प्रियमार्गमित्यर्थः। यद्वा आलीनां कर्तव्यां हारगुम्फनादिक्रियां वासकः प्रियसन्निधानदिने तत्संबन्धिरात्रौ कामाऽनुरूपां क्रियां साचिस्मेरमुखी कथमतिधूर्ता इमाः मदन्तर्गतमकुर्वन् इति धियेति भावः। तिर्यक् स्मेरश्च सखीपरिहासभिया समुद्वीक्षते पश्यतीत्यर्थः॥ ६४॥

मध्या वासकसज्जा यथा ।

शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात्कल्हारहारस्रजं
चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्वीक्षते ।

धियेति भावः । वस्तुतः प्रियाऽऽगमननिश्चयोत्तरकालोपलक्षकं रजनीपदं कुर्वन्ति । एवं च सार्वकालिककेलिप्रासादस्थसखीसमूहं प्रत्यपि सुरतसामग्रीगोपनकारितया ऽतिशयितलज्जावत्त्वं ध्वन्यते । साचिस्मेरमुखी साचि तिर्यक् । अन्यलज्जयेति भावः । स्मेरं सहासम् । प्रियागमनादिति भावः । मुखं वदनं यस्याः नवोढसुमुखी मुग्धाङ्गना दूरात्समुद्वीक्षते । विलोकयति अर्थात्प्रियपद्धतिमित्यर्थः । इतरत्स्पष्टम् । वस्तुतो वासकस्य रजनौ उच्यते ऽस्मिन्प्रियेण सहेति वासः वास एव वासकः प्रियसंनिधानदिनम् । तत्सम्बद्धायां रजनौ साचिस्मेरमुखी एता अतिधूर्ता निन्दन्ति काश्चिदिति धियेति भावः । नवोढसुमुखी दूरात्सखीविरहाद्भियेति भावः । समुद्वीक्षते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

मध्यां वासकसज्जामुदाहरति । का चित्कां चित्प्रसाह कुतुकात् मिथ्याकुतूहलात् । कुतुकं तु कुतूहलमित्यमरः । निरपेक्षतयेति भावः । शिल्पं कलाकौशलम् । शिल्पं कर्म कला-

शिल्पमिति । कुतुकात् मिथ्याकुतूहलात् निरपेक्षतयैवेति भावः । शिल्पं कलाकौशलं दर्शयितुमन्याऽपेक्षतयेति भावः । कह्लाराणां पद्मानां हारवन्मुक्तावलीवत् स्रजं मालाम् । हारपदं गुच्छादिवैचित्र्याय । चित्रस्य अर्थाद्द्वारभित्तिस्थस्य चित्रत्वेन विलोकनीयता ध्वन्यते । किमपीषत्तिर्यक् लज्जयेति भावः । वीक्षते प्रियागमनजिज्ञा-

गृह्णात्याभरणं नवं सहचरीभूषाजिगीषामिषा-
दित्थं पद्मदृशः प्रतीत्य चरितं स्मेराननोऽभूत्स्मरः॥६५॥

दिकमिस्रगरः। दर्शयितुं प्रकटयितुम्। अन्याऽपेक्षयेति भावः। कह्लारहारस्रजं कह्लाराणां सौगन्धिकानां हारवत् मुक्तावलीवत् स्रक् माला। हारपदं गुच्छादिवैचित्र्यद्योतनार्थम्। करोति। किं च चित्रप्रेक्षणकैतवेन चित्रस्य अर्थात् द्वारस्थस्य प्रेक्षणमवलोकनं तस्य कैतवेन कपटेन। चित्रपदं विलोकनीयतां द्योतयति। किमपि ईषत्तिर्यगिति यावत्। लज्जयेति भावः। द्वारं देहलीं समुद्वीक्षते विलोकयति। प्रियाऽऽगमनजिज्ञासयेति भावः। किं च सहचरीभूषाजिगीषामिषात्। सहचरीणां यानि भूषणानि तेषां जिगीषा ज्ञातुमिच्छा तस्य मिषात् भवद्भूषणादधिककान्तिभाञ्जि मद्भूषणानीति कपटेनेति भावः। नवं नूतनमाभरणम् एकत्वमविवक्षितम्। गृह्णाति। इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण पद्मदृशः कमलनयनायाः चरितमाचरणम् प्रतीत्य ज्ञात्वा प्रतीत्येति पदं चेतोभवस्याप्यदृश्यतामावेदयन्नत्यन्तनिगूढत्वं चेष्टितस्य द्योतयति। स्मरो मदनः स्मेरोऽऽननो विकसिताऽऽननः प्राप्तोयं मत्प्रभुतासमय इति धियेति भावः। एवं चाऽधिकमदनबाधावत्त्वं व्यज्यते। यद्वा स्मेरं

सयेति भावः। सखीभूषणजिगीषामिषात् भवद्भूषणादप्यधिककान्तिमन्मदीयभूषणमिति कपटेन आभरणं जात्यभिप्रायेणैकत्वम्। प्रतीत्य ज्ञात्वा। अनेन चेतोभुवो ऽप्यदृश्यतया ऽतिनिगूढत्वं चेष्टितस्य द्योत्यते। स्मेरत्वं प्राप्तो ऽयं मत्प्रभुतासमय इति धिया तेनाऽधिकमदनत्वम्। यद्वा सखीः प्रतारयति इति विस्मयेन हासः। अत्र कैतवपदेन लज्जावत्त्वम्। स्मेराननत्वेन समदनत्वमतो मध्यात्वम् ॥६५॥

प्रगल्भा वासकसज्जा यथा ।

कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥ ६६ ॥

सहासम् आननं यस्य कथमियं सखीसमूहमपि प्रतारयतीति विस्मयेनेति भावः । अभूज्जाता । कैतवादिपदं लज्जावत्त्वं स्मेरादिपदं समदनत्वं ध्वनयति । तच्च मध्यात्वम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

प्रगल्भां वासकसज्जामुदाहरति कृतमिति । का चित्कां चित्प्रत्याह वपुषि शरीरे भूषणमलङ्करणं कृतं संपादितम् । किं च चिकुरधोरणी चिकुरा वालाः । चिकुरः कुन्तलो वाल इत्यमरः । तेषां धोरणी सङ्घातविशेषः समुदायो वा धूपिता ऽधिवासिता । किं च शयनसन्निधौ पर्यङ्कनिकटे क्रमुकवीटिकासंभृतिः क्रमुकानि पूगशकलानि वीटिकाश्च तयोः सम्भृतिः सम्भारः कृतः संपादितः । एतादृशा हरिणनेत्रया । एवं च मार्गप्रेक्षणत्वं द्योत्यते । हरिणीदृशेति प्रागल्भ्यन्त्वेति । भवनं केलिसदनम् एत्याऽऽगत्य । एवं च प्रियपद्धतिदर्शनाय पुनर्व-

कृतमिति । धोरणी समुदायः क्रमुकाणि वीटिकाश्चेति द्वन्द्वः । कृतेति शेषः । स्फुरत्कनकेति । देहत्विषा करणभूतया स्फुरन्त्यः शोभाशालिन्यः कनककेतकास्तत्कुसुमकान्तिभिः तेन केतकपुष्पाणां स्वतो न शोभाशालित्वमिति ध्वन्यते । ताभिर्दुर्दिनं दुस्तिरस्कृतमिति दुः स्यात्कष्टनिषेधयोरिति विश्वः । एतेन देहस्यातिशयितकान्तिमत्त्वम् ॥ ६६ ॥

मनोरथश्च यथा।

आवयोरङ्गयोर्द्वैते भूयो विरहविप्लवः।
अद्वैते च स्मितं स्फीतं न स्यादन्योन्यवीक्षणम्॥६७॥

र्हिर्गमनमात्रेष्यते। देहत्विषा शरीरकान्त्या करणभूतया स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिः स्फुरन्त्यः शोभाशालिन्यः। एवं च कनककेतकीकुसुमानां स्वतो न शोभाशालित्वमिति द्योत्यते। याः कनकेतकीनां पुष्पदीप्तयः ताभिर्दिनं दिवसरूपं समयं दुर्निषिद्धं तिरस्कृतमिति यावत्। दुः स्यात्कष्टनिषेधयोरिति विश्वः। अकारि कृतम्। एवं च प्रकाशरूपस्यापि दिवसस्य देहसम्बन्धिकनककेतकीकुसुममालादीप्तिभिस्तिरस्कारकारितया ऽतिशयितकान्तिमत्ता देहे ध्वन्यते। यद्वा कृतमित्यादिषु णिजर्थे लक्षणा। भवनम् एत्य देहशोभाशोभिकनककेतकीपुष्पमालादीप्तिभिर्दुर्दिनं कष्टदिनम् अकारि कष्टत्वं चाऽतित्राहितुमशक्यतया। अथ वा देहत्विषा कनककेतकीकुसुमकान्तिभिः अर्थात्सुरतसामग्रीत्वेन संपादितकेतकीकुसुमदीप्तिभिः दुर्दिनं मेघच्छन्नं दिनं स्फुरत्सप्रकाशम् अकारि। प्रियस्याऽऽगमनसौकर्यायेति भावः। एवं च कनककेतकीकुसुमदीप्तीनां प्रकाशकतया दुर्दिनत्वसंपादकत्वमसम्भवीति दूषणमपास्तम्। अत्र सहोक्तिरलङ्कारः। पृथ्वीवृत्तम्॥ ६६॥

आवयोरिति। आवयोर्मम प्रियस्य च द्वैते भेदे विप्लवो विरहदुःखम्। अद्वैते ऽभेदे स्फीतम् अतिशयशालिपरस्पराऽभेदेनेति भावः। स्मितं हसितम्। अन्योन्यवीक्षणं न स्यादित्यन्वयः। सर्वत्र चेष्टायाः पृथगनुदाहरणाद्त्रैवैतदुदाहरणमयुक्तमिति प्रतिभाति॥६७॥

परकीया वासकसज्जा यथा।

श्वश्रूं स्वापयति च्छलेन च तिरोधत्ते प्रदीपाङ्कुरं
धत्ते सौधकपोतपोतनिनदैः साङ्केतिकं चेष्टितम्।

चेष्टास्तु उक्तं मनोरथमुदाहरति आवयोरिति। कापि स्वच्छन्दक्रीडाऽभिलाषिणी वक्ति आवयोर्मम प्रियस्य च अस्मदो युवावौ द्विवचने इत्यावादेशः। अङ्गयोः शरीरयोः द्वैते द्वयोर्भावः द्वितं द्वितमेव द्वैतम्। द्वैविध्यमित्यर्थः। तस्मिन्सति भूयः पुनरपि विरहविप्लवः दुःखं भावीति शेषः। अस्तु तर्हि एवमैक्यमेवा ऽत आह अद्वैते प्रियेण सहाऽभेदे स्फीतम् अतिशयशालि परस्परप्रसादेनेति भावः। स्मितं हसितं च इत्यपरम्। अन्योन्यवीक्षणं साऽऽकूतपरस्पराऽवलोकनं न स्यान्न भवेत्। अथ वा ऽङ्गयोरभेदो ऽस्मिताद्यभावः। एवं चाऽर्द्धनारीनाथ्यसादृश्यं भवत्विति ध्वन्यते। एवंविधाऽभिलाषस्य स्वच्छन्दं प्रवृत्तत्वेन मनोरथत्वम्। अत्र सन्देहालङ्कारः। सर्वत्र चेष्टायाः पृथगनुदाहरणादत्रैव तदुदाहरणमयुक्तमिति प्रतिभाति। अथ वा मनोरथैकनायकं प्रतीयमुक्तिः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ६७॥

परकीयां वासकसज्जामुदाहरति। श्वश्रूमिति। काचित्कां चित्प्रत्याह श्वश्रूं पतिजननीं छलेन अतिप्रभाते मा·

श्वश्रूमिति। श्वश्रूं छलेन स्वापयति। मम मातृसदने महोत्सवविलोकनाय गन्तव्यमित्यादिकपटेन बहुलप्रकाशकतया सन्तापकतया च भवत्या न निद्रेत्यादिकपटेन प्रदीपाऽङ्कुरमाच्छादयति भित्त्याद्यन्तरितं करोतीति सूक्ष्मता सा चाऽल्पप्रकाशतां ध्वनयति। साङ्केतिकं चेष्टितमहमत्राऽस्मीति ज्ञापकं प्रासादकलरवशब्दैः करोति।

शश्वत्पार्श्वविवर्त्तिनाऽङ्गलतिकं लोलत्कपोलद्युति
क्वापि क्वापि कराम्बुजं प्रियधिया तल्पान्तिके न्यस्यति ६८

तृसदने महोत्सवविलोकनाय गन्तव्यमस्तीत्यादिकपटेन स्वापयति निद्रापयति । वहुलप्रकाशकतया सन्तापकतया च नायाति भवतीनां निद्रेत्यादिकपटेन। प्रदीपाङ्कुरम् अङ्कुरपदं सूक्ष्मतां सा चाऽल्पप्रकाशकतां व्यञ्जयति । तिरोधत्ते भित्त्याद्यन्तरितत्वेनाऽऽच्छाद्यतां व्यञ्जयति । एवं च प्रियागमनसौकर्यातिशयो ध्वन्यते । किं च सौधकपोतपोतनिनदैः प्रासादकलरवबालशब्दैः साङ्केतिकं सङ्केतसम्बन्धि चेष्टितम् । एवं च सौधसम्बन्धोत्कीर्तनेन नैकट्यं तेन चाऽन्यथा ऽनाशङ्कनीयत्वं व्यज्यते । पोतपदेन वारं वारं शब्दकरणौचित्यम् । अहमत्रास्मीति ज्ञापकमित्यर्थः । शब्दं व्यापारम् एकवचनमेकरूपतां द्योतयति । धत्ते ऽङ्गीकरोति । एवं च कपोतपोतनिनद एवायं नाऽन्य इत्यप्रकटपरपुरुषाऽनुरागो व्यज्यते । किं च शश्वत्पार्श्वविवर्त्तिताऽङ्गलतिकं शश्वन्निरन्तरम् पार्श्वाभ्यां विवर्तिता परावर्तिता तल्पोपान्तोभयविलोकनार्थमिति भावः । अङ्गलतिका गात्रयष्टिर्यत्र क्रियायाम् । तथा लोलत्कपोलद्युति लोलन्ती चञ्चला । परिवर्तनैरिति भावः । कपोलद्युतिर्गण्ड-

प्रासादसम्बन्धेनाऽतिरिच्यते नान्यथा शङ्कनीयमिति कपोतशब्देन वारं वारं शब्दकरणौचित्यं कपोतपोतनिनद एवायं नान्य इत्यपह्नुत्या अप्रकटपरपुरुषाऽनुरागो व्यज्यते । तल्पोभयप्रान्तविलोकनार्थं निरन्तरं पार्श्वाभ्यां परिवर्तिता अङ्गलतिका यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा प्रियागमनसन्तोषेण मुखस्याऽतिप्रसन्नतया चञ्चलकपोलद्युतिचाञ्चल्यं परिवर्तते लोचनमिति ॥ ६८ ॥

सामान्यवनिता वासकसज्जा यथा ।

चोलं नीलनिचोलकर्षणविधौ चूडामणिं चुम्बने
याचिष्ये कुचयोः करार्पणविधौ काञ्चीं पुनः काञ्चनीम् ।
इत्थं चन्दनचर्चितैर्मृगमदैरङ्गानि संस्कुर्वती
तत्किं यन्न मनोरथं वितनुते वारेषु वाराङ्गना ॥६९॥

प्रभा यत्र क्रियायाम् । तथा प्रियाऽऽगमनसम्भावनासन्तोषेण मुखस्याऽतिप्रसन्नतयेति भावः । तल्पाऽन्तिके शयनप्रान्ते क्वापि क्वापि प्रदेशे प्रियधिया जाराऽऽगमनसम्भावनया कराम्बुजं करकमलम् । अम्बुजपदं प्रियस्मृतिजन्यखेदवत्तां ध्वनयति न्यस्यति । शनैः स्थापयतीत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः । स चाऽपह्नुत्यनुप्राणितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

सामान्यवनितां वासकसज्जामुदाहरति चोलमिति । काचित्कां चित्प्रत्याह । नीलनिचोलकर्षणविधौ नीलवर्णो यो निचोलः उपरितनशाटकः । निचोलः प्रच्छदपट इत्यमरः । तस्य कर्षणविधौ आकर्षणविधौ चोलम् । चोलः कूर्पासको ऽस्त्रियामित्यमरः । कुचयोः स्तनयोः याचिष्ये प्रार्थयिष्ये । इदमग्रेऽप्यन्वेति । नीलपदं घनाऽन्धकारगमनयोग्यतां ध्वनयति । गौराङ्गीत्वं वा । विधिपदमाकर्षणे ऽवश्यकर्तव्यतां द्योतयति ।

निचोल उपरितनपटः । नीलत्वेन घनाऽन्धकारगमनयोग्यता गौराङ्गीत्वं वा । इत्थं पूर्वोक्तरत्नवासनया वारेषु कान्तागमननिश्चयोत्तरसमयेषु यत् वस्तु मनोरथम् अभिलाषविषयम् । यद्वा मनोरथमभिलाषं वा यत् यदर्थमित्यर्थः । न वितनुते न करोति तत्किं न किमपीत्यर्थः । एवं च वेश्याऽभिलाषविषयामति भावः ॥ ६९ ॥

सदासाऽऽकूताज्ञाकराप्रियतमा स्वाधीनपतिका। निरन्तराऽऽज्ञाकरप्रियत्वमित्यर्थः। अस्याश्चेष्टा वनविहारादिमदनमहोत्सवमदाऽहङ्कारमनोरथाऽऽवाप्तिप्रभृतयः। मदो हर्षोत्कर्षः।

किं च चुम्बने चुम्बनसमये चूडामणिं केशपाशभूषारत्नं पुनः किं चेसर्थः। कुचयोः स्तनयोः कराऽर्पणविधौ कराऽर्पणसमये काञ्चनीं सुवर्णनिर्मितां काञ्चीं मेखलाम्। अर्पणपदं मर्दनाऽवसरे ऽप्यचलतया इच्छावत्त्वं ध्वनयति। पूर्वं विधिपदोपादानादत्रापि तस्यैवोपादानमयुक्तमिवाऽऽभाति। इत्थं पूर्वोक्तविधया चन्दनचर्चितैः श्रीखण्डमिश्रितैर्मृगमदैः कस्तूरिकाभिः। मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाऽथ कोलकमित्यमरः। अङ्गानि अवयवान्। अङ्गं प्रतीको ऽवयव इत्यमरः। संस्कुर्वती अधिवासयन्ती वाराङ्गना वेश्या वारेषु कान्तागमननिश्चयोत्तरसमयेषु यद्वस्तु मनोरथाऽभिलाषविषयं यद्वा मनोरथमभिलाषं वा यत् यदर्थमित्यर्थः। तत् वितनुते करोति यत्तत्किं न किमपीत्यर्थः। एवं च वेश्याऽभिलाषविषयं सर्वमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ६९॥

क्रमप्राप्तां स्वाधीनपतिकां लक्षयति सदेति। निरन्तरा-

सदासाकूतेति। निरन्तराऽऽज्ञाकरप्रियत्वमित्यर्थः। वनेति। मदः हर्षोत्कर्षः। अहङ्कारः आत्मनि तत्साधकत्वधीः।

मुग्धा स्वाधीनपतिका यथा ।

मध्ये न कृशिमा स्तने न गरिमा देहे न वा कान्तिमा
श्रोणौ न प्रथिमा गतौ न जडिमा नेत्रे न वा वक्रिमा।
लास्ये न द्रढिमा न वाचि पटिमा हास्ये न वा स्फीतिमा
प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मय्येव किं कारणम् ॥७०॥

ऽऽज्ञाकरप्रियत्वमित्यर्थः। लक्षणज्ञानाय चेष्टामाह वनेति। मदो हर्षोत्कर्षः। अहङ्कार आत्मनि तत्साधकत्वधीः।

मुग्धां स्वाधीनपतिकामुदाहरति मध्येति। कापि सखीमाह हे सखि मध्ये कटौ कृशिमा कृशत्वं नववयःसन्धिमत्तया ऽपचयोपचयाभावान्न कृशत्वं स्फुटमिति भावः। किं च स्तने कुचे गरिमा गुरुत्वं न, पूर्वोभिप्रायः। देहे शरीरे कान्तिमा लावण्याऽतिशयः सम्यक्तारुण्याऽभावात्। किं च श्रोणौ नितम्बे प्रथिमा पृथुत्वं न। किं च गतौ गमने जडिमा जडत्वं न किं च नेत्रे नयने वक्रिमा तिर्यगवलोकनं न। ननु संपूर्णतारुण्याभावेपि कलाकौशलवत्त्वादेवाऽऽसक्तिरत आह लास्ये तौर्यत्रिके लास्ये

मध्ये नेति। कृशिमेति वयःसन्धिमत्तया ऽवयवपुष्ट्यभावात् कृशत्वमस्फुटत्वमिति भावः। कान्तिमेति। सम्पूर्णतारुण्याऽनुदयादिति भावः। लास्ये नृत्ये द्रढिमा अभ्यासविशेषः। यद्वा विलासे चमत्कारविशेषे इत्यर्थः। पटिमा श्लिष्टत्वादिकम्। स्फीतिमा प्रागल्भ्यम्। तेन मुग्धत्वादेवेति भावः। मज्जति लीनं भवति। तेन बहिर्गमनाऽभावो द्योत्यते। अत्र कान्तिमास्फीतिमावक्रिमेत्यत्रेमनिच्चिन्त्यः। सम्पूर्णनाऽहङ्कारो द्योत्यते ॥ ७० ॥

मध्या स्वाधीनपतिका यथा।

यदपि रतिमहोत्सवे नकारो
यदपि करेण च नीविधारणानि।
प्रियसखि पतिरेष पार्श्वदेशं
तदपि न मुञ्चति तत् किमाचरामि॥ ७१॥

तौर्यत्रिकं नाट्यमिति विश्वः। द्रढिमा दृढत्वम् अभ्यासविशेष इति यावत्। यद्वा विलासे द्रढिमा चमत्कारविशेषो न। किं च वाचि वचने पटिमा पटुत्वं स्पष्टत्वादिकमिति यावत्। किं च हास्ये हसिते स्फीतिमा प्रागल्भ्यं न मुग्धत्वादिति भावः। यद्यपि तथापि प्राणेशस्य प्रियतमस्य मध्येऽत्र नाऽन्यत्र मनश्चित्तं मज्जति लीनं भवति। एवं च बहिर्गमनाऽभावो द्योत्यते। अत्र किं कारणं तन्न जाने। एवं चाऽहङ्कारो द्योत्यते। अत्र कान्तिमा वक्रिमा स्फीतिमा इत्यत्र इमनिच् चिन्त्यः। विभावनालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ७०॥

मध्यां स्वाधीनपतिकामुदाहरति यदपीति। कापि सखीं वक्ति हे प्रियसखि। यदपि यद्यपि रतिमहोत्सवे सम्भोगोत्कटोत्सवसमये नकारो निषेधः क्रियते। उत्सवपदं निषेधाऽयोग्यतां ध्वनयति। यद्यपि करेण हस्तेन नीविधारणानि वस्त्रग्रन्थ्यवष्टम्भाः। बहुवचनं बलादप्यनिवार्यतां द्योतयति। क्रियन्ते तदपि तथापि एष पतिः प्रियः पार्श्वदेशम् अङ्गलग्नतां चेद्यदि न मुञ्चति तर्हि किं करोमि तत्कथयेति भावः। एवं

यदपीति। उत्सवत्वेन निषेधाऽयोग्यता अनेन मदनवश्यत्वं ध्वन्यते॥ ७१॥

प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा ।

वक्त्रस्याऽधरपल्लवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य वा
धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति स्तुतिम् ।
स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतःपथं दृक्पथं
काप्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्याऽस्तु भेदग्रहः ७२

चाऽहङ्कारो द्योत्यते । मध्यात्वं च स्फुटमेव । परित्यागहेतुभूतनिषेधादिकथनेपि परित्यागाऽकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ७२ ॥

प्रौढां स्वाधीनपतिकामुदाहरति वक्त्रस्येति । का चित्कथमन्यनायिकाकान्तस्तदीयस्तवं विदधाति न त्वदीयः प्रियस्तव स्तवं करोतीति वादिनीं सखीं प्रत्याह हेसखि कान्तः । अर्थात् अन्याङ्गनानामपि प्रियः । वक्त्रस्य वदनस्य अधरपल्लवस्य अधरोष्ठकिसलयस्य । पल्लवपदं कोमलतामरुणतां च व्यञ्जयति । वचसो वचनस्य हास्यस्य हसितस्य लास्यस्य तौर्यत्रिकस्य नृत्यस्य । वाशब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थो वा । धन्यानां प्रियेण स्वतः स्तुतिकरणादिति भावः । अरविन्द-

वक्त्रस्येति । वाशब्दः समुच्चये । लास्यं तौर्यत्रिकं नृत्यं वा । कान्तः न तु प्रियः । कान्तेन स्तुतिकरणादापाततस्तस्या धन्यत्वम् । मे दयितस्य तु अन्या कापि नायिका स्वप्नेनापि स्वप्नावस्थायापि श्रवणमार्गं दृष्टिगोचरमन्तःकरणपद्धतिं वा नाऽऽगच्छति । तादृशस्य मत्प्रियस्य भेदग्रहो विशेषग्रहः अर्थादितरनायिकाश्रयस्तस्य स्तुतौ हेतुत्वात् तं विना कथं स्तुतिः स्यादिति भावः । स्तुतेः सप्रतियोगिकत्वादिति तात्पर्यम् । एवं चाऽन्याङ्गनानायिकानामितरनायिकादर्शनादिसत्त्वात् तास्वधन्यात्वं स्वस्मिन् धन्यात्वं व्यज्यते ॥ ७२ ॥

परकीया स्वाधीनपतिका यथा।

स्वीयाः सन्ति गृहे गृहे मृगदृशो यासां विलासक्वण-
त्काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणझणत्कारो न विश्राम्यति।

सुन्दरदृशां कमलाऽभिरामनयनानां स्तुतिं स्तवं तनोति वि- स्तारयति। एवं च विरहसद्भावोऽपि द्योत्यते। प्रियस्य दयितस्य काप्यन्या कामिनी स्वप्नेनापि स्वप्नावस्थायां किमुत जाग्रद्द- शायामिति भावः। दृक्पथं दृष्टिपथम्। श्रुतिपथं श्रवणमार्गम्। चेतःपथमन्तःकरणपद्धतिम्। न गच्छति न प्राप्नोति। दृगा- दिविषयो न भवतीत्यर्थः। तस्मात्तस्य मत्प्रियस्य भेदग्रहः। अर्थादितरनायकेभ्यो भिन्ना बुद्धिः। एतस्यापि स्तुतौ भेद- त्वात् कथमस्तु न कथमपीत्यर्थः। स्तुतेः सप्रतियोगितया ऽन्यकामिनीदर्शनादिकमपेक्षितं तदभावाच्च कथं स्तुतिः स्यादिति भावः। एवं चाऽन्याङ्गनापतीनामन्याङ्गनादर्शना- दिसत्त्वात् स्तुतिसम्भवात् तास्वधन्यात्वं स्वस्मिंश्च धन्यतमात्वं व्यज्यते। यद्वा कापि प्रियतमे कोपादिकं विधेयमित्युपदेश- कारिणीं सखीं प्रति वक्ति हे सखि यासामरविन्दसुन्दरदृशां वक्त्रादीनां कान्तः स्तुतिं तनोति तास्तु धन्याः। मे दयितस्य अन्या कापि स्वप्नेनापि दृगादिविषया न। एवं च कोपोत्तरं तेन स्तुत्यादिना प्रसादीकरणं कर्तुं शक्यम्। एवं च तत्सम्ब- न्धी तद्विषयक इति यावत्। भेदग्रहः भिद्यते हृदयमनेनेति भेदः कोप इत्यर्थः। तस्य ग्रहो ग्रहणम् अङ्गीकारः कथमस्तु नोचित इति भावः। एवं च यः कोपोत्तरं स्तुत्यादिप्रसाद-

स्वीया इति। विलासहेतुकशब्दयुतमेखलाकर्णभूषणादिशब्दो न विश्राम्यति यासां ताः स्वीयाः गृहे सन्त्येव। तेनायासाभावो

को हेतुः सखि कानने पुरपथे सौधे सखीसन्निधौ
भ्राम्यन्ती मम वल्लभस्य परितो दृष्टिर्न मां मुञ्चति॥७३॥

नमपि कर्तुं न जानाति तादृशे सरले मन्दे किं चित्तु नोचितं कोपकरणमिति व्यज्यते । अत्राऽर्थापत्तिरलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

परकीयां स्वाधीनपतिकामुदाहरति स्वीया इति । कापि सखी वक्ति हे सखि यद्यपि ताः स्वीयाः यासां विलासक्वणत्काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणझणत्कारः । विलासेन हस्तादिचेष्टाविशेषेण क्वणन्ती सशब्दा नीवी कटिमेखला कुण्डलं कर्णभूषणं हेमकङ्कणं सुवर्णबाहुवलयं तेषां झणत्कारः शब्दविशेषः न विश्राम्यति । विरतिं न याति । ताः सरोरुहदृशः कमलनयनाः गृहे गृहे स्वसदने गृहपद्मायासाऽभावमवगमयति। सन्ति विद्यन्ते । तथापि कानने विपिने । एवं च भयजनकेपि विपिने भयाऽप्राप्त्या आसक्तिविशेषो ध्वन्यते । तथा पुरपथे नगरमार्गे । एवं च बहुतरजनाऽऽकीर्णतयोचिता लज्जा तत्परित्यागात् आसक्त्यतिशय एव द्योत्यते । तथा सौधे उच्चसदने। एवं चोच्चैस्तथाविधप्रदेशाद्यारोहणेन साहसकारिता व्यज्यते।

ध्वन्यते । तथापि कानने भयजनकेपि पुरपथे जनावकीर्णेपि । एतेन भयलज्जयोस्त्यागादासक्त्यतिशयो ध्वन्यते । सौधे उच्चसदनेपि सखीसमक्षमपि । अनेनापि तदेव । अनेन समीपतरवर्त्तिसखीसन्निधाववलोकनमुचितमनुचितं वेति विवेकवैधुर्यादुन्मादो व्यज्यते इति केचित् । भ्राम्यन्तीति । मां परितो भ्राम्यन्ती मम प्रियस्य दृष्टिर्मां न मुञ्चतीत्यन्वयः । तेन चैकत्र विश्रान्त्यभावादुन्माद एव व्यज्यते । भ्राम्यन्त्या ममेत्यपि पाठः । व्यङ्ग्यं तुल्यम् ॥ ७३ ॥

स्वाधीनपतिका सामान्यवनिता यथा ।

सन्त्येव प्रतिमन्दिरं युवतयो यासां सुधासागर-
स्रोतःस्यूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशो विभ्रमाः ।

तथा च स एव तथा सखीसन्निधौ सखीसन्निधे । एवं च स-मीपतरवर्तिसखीनिवहसमक्षविलोकनमुचितमेवेति विवेकवैधुर्यं ध्वन्यते तेन चोन्मादस्तेन च स एव । मां परितः समन्ताद् भ्रा म्यन्ती । एवं चैकत्राऽनवस्थितया विश्रान्त्यभावस्तेन च स एव व्यज्यते । मम वल्लभस्य प्रियस्य दृष्टिः । एकवचनमेकरूपतां व्यनक्ति । न मुञ्चति अर्थान्मामितर्थः । अत्र को हेतुः किं कारणम् । अत्र स्वीयाऽपेक्षया स्वस्मिन्नाधिक्यप्रदर्शनेन तथा स्वीयासु तथाविधगुणरूपकारणसत्त्वेपि वल्लभदृगभ्रमणारूप-कार्याऽकथनेन तथात्मनि स्वीयागुणाऽतिरिक्तगुणाऽज्ञानानिरू-पणेन प्रियदृग्भ्रमणारूपकार्योत्पत्तिकथनेन हेतुनिर्णयेन व्य-तिरेकविशेषोक्त्या स्फुटविभावनासंशयालङ्काराणां समुच्चयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

सामान्यवनितां स्वाधीनपतिकामुदाहरति सन्त्येवेति । सामान्यवनिता सखीं वक्ति । हे सखि यासां स्वीयानां पर-कीयानां वा सुधासागरस्रोतःस्यूतसरोजसुन्दरचमत्काराः । सु-धायाः अमृतस्य सागरः सरित्पतिः तस्य स्रोतसि प्रवाहे

सन्त्येवेति । यासां स्वीयानां परकीयानाञ्च दृग्विलासाः सुधा-सङ्गमसमुद्रदेशावच्छिन्ननदीप्रवाहलग्नकमलवत्सुन्दरा रमणीयाश्च-मत्कारा येषां तादृशाः विचित्रनानाविधोत्कर्षशालिन्यो मन्मथकला-वैशद्यस्य कारणस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात्किं कारणमित्यसङ्गतमित्य-पास्तम् । तादृशप्रवाहलग्नत्वेन चञ्चलनाऽऽह्लादकत्वे । एतेन साग-रस्य स्वतोऽम्बुसरणरूपस्रोतोऽसम्भवात् स्रोतःपदं चिन्त्यमित्यपा-

चित्रं किं तु विचित्रमन्मथकलावैशद्यहेतोः पुन-
र्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मय्येव किं कारणम् ॥ ७४ ॥

स्यूतं लग्नम् । एवं च पत्याह्लादकत्वं व्यज्यते । स्रोतोम्बुसरणं स्वत इत्यमरः । अत्र स्वतोऽम्बुसरणरूपार्थस्य सागरे ऽसम्भवादसमञ्जसमिवाऽऽभाति । यत्सरोजं कमलं तद्वत्सुन्दराः रमणीयाः चमत्कारा येषां ते एतादृशाः दृशो विभ्रमाः दृष्टिः कटाक्षादयः । विचित्रमन्मथकलावैशद्यहेतोः । विचित्रा नानाविधोत्कर्षशालिन्यः मन्मथकलाः रतिकेलिकलास्तासां वैशद्यं प्राकट्यं तद्रूपकार्यार्थमेवेति । एवं च यासां दृग्विलाससमयमेव नानाविधकेलिकलाः परिस्फुरन्ति किमु वाच्यं तासामङ्गसङ्गे इति भावः । एतादृश्यो मृगदृशो हरिणनयनाः प्रतिमन्दिरं मन्दिरे मन्दिरे । वीप्सायामव्ययीभावः । सन्त्येव । एवकारेण सौलभ्यं द्योत्यते । किं तु इदं चित्रमद्भुतमाश्चर्यम् । यच्चित्तहरं मनःस्वाधीनताकारि । एवं च शरीरस्वाधीनताकरणमतिसुकरमिति व्यज्यते । वित्तं वसु पुनः एकदा तु दत्तमेवेति भावः । युवा तरुणः । युवपदं सकलनायिकास्पृहणीयतां ध्वनति । मयि प्रयच्छत्येव ददात्येव । एवकारेण निवा-

रणम् । यद्यपि सन्ति किं तु तथापि युवचित्तहरं चित्तं यदि ददात्येवेदं चित्रम् । चित्तहरमित्यनेन शरीरस्वाधीनताकरणमतिसुकरमिति व्यज्यते । युवत्वेन सकलरमणीस्पृहणीयत्वम् । ददात्येवेत्येवकारेण निवारणकरणेपि न वैरस्यमावहतीति ध्वन्यते । एवञ्च विनापि द्रव्यदानं सुलभतरबहङ्गनासत्त्वेपि विशिष्टतरद्रव्यदानेनापि मद्भजने किं कारणं तन्न जाने इत्यर्थः । यत्तु मय्येवेति व्याचख्युः तन्न । स्वीयापरकीययोर्द्रव्यदानाऽप्रसक्तेः । वेश्यान्तरस्यापि लक्ष्यत्वाच्च ॥ ७४ ॥

स्वयमभिसरति प्रियमभिसारयति वा या सा ऽभिसारिका । अस्याश्चेष्टा । समयाऽनुरूपवेषभूषणशङ्काप्रज्ञानैपुण्यकपटसाहसादय इति परकीयायाः । स्वीयायास्तु प्रकृत एव क्रमः । अलक्ष्यतासम्पादकस्य श्वेताद्याभरणस्य स्वीयाऽभिसारिकायामसम्भवात् ।

रत्नाकरत्वेऽपि नैव वदान्यतामावहतीति ध्वन्यते । एवं च विना द्रव्यदानं सुलभा एवाऽङ्गनास्तथापि ताः सन्त्यज्य द्रव्यदानादिनापि मामेव भजते इत्यत्र किमत्र बीजमिति न जाने । अत्र किं कारणं तन्न जाने इत्यर्थः । केचित्तु मय्येव मध्यास्थितमेवेति व्याचख्युस्तन्न । स्वीयापरकीयानां द्रव्यदानाऽप्रसक्त्या ऽव्यावर्तकत्वाद् व्यर्थत्वापत्तेः । न च वेश्यान्तरं व्यावर्त्यमिति वाच्यम् । तस्यापि इह लक्ष्यत्वात् । एवं च द्रव्यदानकारणस्य मन्मथकलावैशद्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् तत्कारणप्रश्नस्याऽनौचित्यमिति दूषणमपास्तम् । अलङ्कारः पूर्ववदुन्नेयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

क्रमप्राप्तामभिसारिकां लक्षयति स्वयमिति । अभिसरणाऽभिसारणाऽन्यतरवत्त्वमित्यर्थः । उक्तं च 'या कान्ताऽभिसरेत्कान्तं सारयेद्वा ऽभिसारिके'ति । अस्याश्चेष्टामाह समयानुरूपं श्वेतनीलादि । स्वीयापरकीययोरभिसारव्यापारस्तुल्य एवेत्याह दूतीत्यादि । इति पूर्वोक्तप्रकारेण । तुकारश्चार्थे । प्रकृत एवमन्य इत्यर्थः । क्रमः अभिसारव्या-

स्वयमिति । अभिसरणाऽभिसारणाऽन्यतरवत्त्वमित्यर्थः । समयाऽनुरूपेति । श्वेतनीलादि । प्रकृत एव क्रम इति । भर्तुः शुश्रूषादिरूप एव न तु समयाऽनुरूपवेशधारणादिः । अलक्ष्यतासम्पाद-

मुग्धा ऽभिसारिका यथा ।

दूती विद्युदुपागता सहचरी रात्रिः सहस्थायिनी
दैवज्ञो दिशति स्वनेन जलदः प्रस्थानवेलां शुभाम् ।

पारः । तथैव दर्शनादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु यथाश्रुतमेव साधु । अलक्ष्यतासंपादकस्य श्वेताद्याभरणग्रहणस्य स्वीयाऽभिसारिकया अप्येतद्भेदोदाहरणपद्ये इतरव्यावर्तके बलवद्दोषाऽऽपादनाऽनुपपत्तेः । अत एव परकीयामभिसारिकामभिधाय ज्योत्स्नाभिसारिकेत्यादिभेदत्रयं तस्या एवाऽभ्यधायि । अन्यथा ध्वान्ताभिसारिकोदाहरणममये पद्ये स्वैरिणीति पदोपादानाऽसङ्गतेः । न च दिवाऽभिसारिकोदाहरणपद्ये शुद्धान्तपदोपादानात् स्वीयाऽभिसारिकायामप्येते भेदा इति वाच्यम् । शुद्धान्ते जारेणापि सह सङ्गतेः सम्भवात् । ज्योत्स्नाभिसारिकेत्यादौ मात्रपदमवश्यं पूरणीयम् । अन्यथा ध्वान्ताभिसारिकोदाहरणपद्ये इतरव्यावर्तककेवलपदोपादानाऽनुपपत्तेः । प्रकृत एव क्रमः भर्तुः शुश्रूषादिरूपः ।

कस्य श्वेताद्याभरणग्रहणस्य च स्वीयाऽभिसारिकायामसम्भवात् । अत एव परकीयाऽभिसारिकामभिधाय ज्योत्स्नाभिसारिकेत्यादिभेदत्रयं तस्या एव कथमिच्छति ग्रन्थकृत् । न च दिवाभिसारिकोदाहरणे शुद्धान्तपदोपादानात् स्वीयाऽभिसारिकाया अप्येते भेदा इति वाच्यम् । शुद्धान्ते जारेणापि सह सङ्गतेः सम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु तस्या अपि गुरुजनप्रतिबन्धादिना स्थानाऽभावात् गेहे रत्यभावेनादौ सङ्केतकरणेन लज्जावशादात्मगोपनाय तथाविधवेषादिक युक्तमेव चमत्कारि चेति वयं प्रतीमः ।

दूतीति । आकारिकेत्यर्थः । विद्युत्पदेन क्षणाऽवस्थायित्वं तत्र शीघ्रगमनार्हतां ध्वनयति । ननु चपलया सह कथं गन्तव्यमत आह सहचरी सहस्थायिनी सखी रात्रिः तथा तयैव सह गन्तव्यमिति भावः । ननु सहायत्वे शुभसमयाऽभाव इत्यत आह दैवज्ञेति । ज्योतिर्विदित्यर्थः । एवं च तदाज्ञोल्लङ्घनं न विधेयमिति भावः ।

वाचं माङ्गलिकीं तनोति तिमिरस्तोमोऽपि झिल्लीरवै-
र्जातोऽयं दयिताऽभिसारसमयो मुग्धे विमुञ्च त्रपाम्॥७५॥

मुग्धामभिसारिकामुदाहरति। दूतीति। का चिन्नायिकां वक्ति हे मुग्धे विद्युत् तडिदेव दूती आकारिकेति भावः। विद्युत्पदं क्षणाद्यवस्थायित्वं तच्च शीघ्रगमनाऽर्हतां ध्वनयति। उपगता प्राप्ता। नन्वेतस्याश्चापल्यशालित्वं कथमनया सह गन्तव्यमत आह। रात्रिर्निशैव सहचरी सखी सहस्थायिनी सह तिष्ठति। तथा चाऽनयैव सह गन्तव्यमिति भावः। ननु सहचरीसत्त्वेऽपि शुभसमयाऽभावे कथं गन्तव्यमत आह जलदो मेघ एव दैवज्ञः दैवं भाग्यं जानाति ज्योतिर्विदित्यर्थः। एवं चैतदाज्ञोल्लङ्घनं न विधेयमिति ध्वन्यते। स्तनेन शब्देन वेलां प्रस्थानवेलां गमनसमयं शुभां समीचीनां दिशति कथयति। एवं चाऽयमेवाऽवसरः शुभ इत्यभिधीयते। अतोऽमुना घनेन झटिति प्रस्थातव्यमिति व्यज्यते। किं च तिमिरस्तोमोऽपि ध्वान्तनिकरोऽपि। स्तोमौघनिकरव्रातेत्यमरः। झिल्लीरवैः चीरिकाशब्दैः। भृङ्गारी चीरिका चीरी झिल्लिकेत्यमरः। माङ्गलिकीं मङ्गलप्रयोजिकां वाचं तनोति विस्तारयति। एवं चाऽनेन तिमिरमपि मङ्गलवचनं वक्ति किमुत चेतनः सखीनिवह इति

ननु तत्सत्त्वेऽपि शकुनाऽभाव इत्यत आह वाचमिति। झिल्लीरवैः चीरीति प्रसिद्धजन्तुशब्दैः। माङ्गलिकीं मङ्गलप्रयोजिकाम्। एवं चाऽचेतनतिमिरस्तोमोऽपि मङ्गलं वक्तीति किमुत सखीजन इति वाच्यमिति भावः। अतः प्रियमभि निकटगमनावसरो जात इति विशेषः। ननु लज्जावशाद्गन्तुमशक्यमत आह विमुञ्चेति। अभिलषितप्रतिबन्धिकां त्रपां सर्वात्मना त्यक्त्वा ईदृशे समये प्रियाभिसार उचित इति भावः॥७५॥

मध्या ऽभिसारिका यथा ।

भीता ऽसि नैव भुजगात्पथि मञ्जुजस्य
सङ्गे पुनः किमपि कम्पमुरीकरोषि ।

व्यज्यते । अतः अयमासन्नः दयिताऽभिसारसमयः प्रियतम-समीपगमनाऽवसरः जातः । ननु लज्जारूपप्रतिबन्धकवशात्कथं गन्तव्यमत आह त्रपां लज्जाम् अभिलषितप्रतिबन्धिकां विमुञ्च सर्वात्मना त्यज । लज्जात्यागेनैतादृश्यात्रोचितसमये प्रियम-भिसरेति भावः । अन्यस्यापि गन्तुमुद्युक्तस्य मुहूर्तादि कथ्य-तइति लौकिकम् । अत्र लुप्तोत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

मध्यामभिसारिकामुदाहरति भीता ऽसीति । नायको ना-यिकां वक्ति हे तन्वि । एवं च भारवहनाऽक्षमत्वं तेन च कम्पाद्यङ्गीकाराऽनौचित्यं ध्वन्यते । पथि मार्गे भुजङ्गात्सर्पात् पदस्पृष्टादिति भावः । नैव भीतासि भयं नैव प्राप्तासि । यद्वा भीतैव नासि । एवं च तत्कार्यकम्पादि दूरापास्तमिति द्यो-त्यते । पथिपदं विस्पष्टदर्शनाऽयोग्यतां ध्वनयति । भुजङ्गपदम-वश्यपरिहरणीयत्वं भयजनकत्वं वा व्यञ्जयति । मद्भुजस्या-ऽपरिहरणीयस्याऽभयजनकस्य वेति भावः । किंसङ्गे ईषत्सङ्गे एवं च गाढालिङ्गने किं करिष्यसीति न जाने इति व्यज्यते । कम्पं वेपथुम् । उरीकरोषि अङ्गीकरोषि । सात्त्विकभावोदया-

भीतासीति । भुजगात् पदस्पृष्टात्सर्पान्नैव भीतासि । एवं च त-त्कार्यकम्पादि दूरापास्तमिति ध्वन्यते । भुजङ्गपदेनाऽवश्यपरिहरणी-यत्वं भयजनकत्वं व्यङ्ग्यम् । मञ्जुजस्याऽपरिहरणीयस्य भयाऽजनकस्य किमपीषत्सङ्गे कम्पं स्वीकुरुषे गाढालिङ्गने किं करिष्यसीति न जाने इति व्यज्यते । अम्भोधरध्वनिभिर्बद्धभिर्भयङ्करैरिति भावः ।

अम्भोधरध्वनिभिरक्षुभितासि तन्वि
मद्वाचि साचिवदनासि किमाचरामि ॥ ७६ ॥

प्रगल्भा ऽभिसारिका यथा।

स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराऽङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन।
अथ कथय कथं सहेत गन्तुं
यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥ ७७ ॥

दिति भावः। किं च अम्भोधरध्वनिभिः। सजलजलदनिनदैः बहुभिर्भयङ्करैरिति भावः। अक्षुभिता ऽसि साध्वसं न प्राप्तासि। अत्र न क्षुभिता ऽसीति युक्तम्। मद्वचने एकस्मिन् भयाऽजनके साचिवदनासि तिर्यङ्नमितवदना ऽसि लज्जयेति भावः। किमाचरामि किं करोमि। तथा चाऽत्र दैवमेव शरणमिति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७६ ॥

प्रौढामभिसारिकामुदाहरति स्फुरदिति। कापि सखी मद्वचनादिनेयमागता न स्वाऽभिलाषेणेति वादिनं नायकं प्रत्याह। अथेति प्रश्ने। यदि मनोरथः अभिलाषः स एव रथः स्यन्दनः गमनसाधनम् इ-

अक्षुभितास्ति क्षोभं साध्वसं न प्राप्तासि। अत्र न क्षुभितासीति युक्तम्। मद्वचसि एकस्मिन् भयाऽजनके च साचिवदना तिर्यक् नमितवदना लज्जयेति भावः। किमाचरामि तथा चाऽत्र दैवमेव शरणमिति भावः। समानलज्जामदनत्वं स्फुटम् ॥ ७६ ॥

स्फुरदिति। अथेति प्रश्ने। यदि मनोरथः अभिलाष एव स्यन्दनो रथः न स्याद्गमनसाधनमित्यर्थः। मनोरथपदमत्यन्तद्रुतगामितामावेदयति। स यदि न स्यात् स्फुरदुरसिजभारभङ्गशीलाङ्गी पल्लवभृद्दलिशोभाशालिना पदेन निशासु उच्चावचप्रदेशज्ञानवैधुर्यकरासु कथं गन्तुं सहेत अत्रोरसिजपदेन दुर्वहता भङ्गुराङ्गीत्यनेन गत्ययोगता निशापदेन बहुक्लेशेनागमनम् बहुवचनेन यदि सख्यादिनिर्बन्धेनैवाऽऽगता स्यात्तर्हि कदा चिदेव न बहुवारं तस्मादभिलाषेणैवाऽऽगतासीति ध्वन्यते ॥ ७७ ॥

परकीया ऽभिसारिका यथा ।

रभसादभिसर्तुमुद्यतानां
वनितानां सखि वारिदो विवस्वान् ।
रजनी दिवसो ऽन्धकारमर्चि-
र्विपिनं वेश्म विमार्ग एव मार्गः ॥ ७८ ॥

स्यर्थः । न स्याद्भवेच्चर्हि स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी स्फुरन्तौ विलसन्तौ यावुरसिजौ स्तनौ तयोर्भारेण भङ्गुराङ्गी नायिका । उरसिजपदं दुर्बलतां व्यञ्जयति । भङ्गुराङ्गीपदेन गत्ययोग्यता ध्वन्यते । किसलयकोमलकान्तिना पल्लवमृदुलशोभाशालिना । अत्र कान्तिपदमधिकमिवाऽऽभाति । पदेन चरणेन निशासु रात्रिषु । एतेनोच्चावचप्रदेशज्ञानवैधुर्यं तच्च बहुक्लेशागमनत्वं ध्वनयति । बहुवचनेन च यदीयं भवन्निर्बन्धमात्रादेवाऽऽगता स्यात्तर्हि कदा चिदेव न बहुवारम् । तस्मादभिलाषेणैवाऽऽगतेति व्यज्यते । कथं केनोपायेन गन्तुं भवत्संनिधिं प्राप्तुं सहेत समर्था भवेदित्यर्थः । एवं च केवलं स्त्राऽभिलाषबलेनैवेयमागतेति द्योत्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥७७॥

परकीयामभिसारिकामुदाहरति रभसादिति । कापि कथमेतादृशाऽवसरे ऽभिसर्तुमुचितमिति वादिनीं सखीं प्रत्याह हे सखि रभसात् प्रियदर्शनौत्कण्ठ्यात् अभिसर्तुं प्रियं प्रति गन्तुम् उद्यतानां कृतोद्योगानां वनितानाम् अनुरागविशे-

रभसादिति । विमार्गइति । तत्र लोचनाऽविषयमार्ग एव मार्गः रभसात् प्रियदर्शनौत्कण्ठ्ययोगतः वनितानाम अनुरागविशेषं नायिकानां विवस्वान् प्रकाशकः । एवं चाऽन्यगमनाऽयोग्यसमयादिकमेवाऽस्माकं गमनादियोग्यमिति ध्वन्यते ॥ ७८ ॥

ज्योत्स्नाऽभिसारिका यथा ।

चन्द्रोदये चन्दनमङ्गकेषु
विहस्य विन्यस्य विनिर्गतायाः ।

षवतीनां नायिकानाम् । वनिता जनिताऽत्यर्थाऽनुरागायां च योषितीत्यमरः । वारिदो जलदः । बहुलपङ्कसम्पादकः स एव विवस्वान् भास्वान् । पङ्किलमार्गशुष्कतासम्पादनाज्जनिताऽत्यर्थाऽनुराग इति भावः । एवं चा ऽन्यजनसञ्चाराऽयोग्यएव पथ्यस्मद्गमनमुचितमिति व्यज्यते । रजनी रात्रिः जनगमनयोग्यताशून्या सैव दिवसो वासरः गमनयोग्यः । एवमन्यगमनाऽयोग्यसमय एवाऽस्माकं गमनयोग्य इति ध्वन्यते । किं च अन्धकारः ध्वान्तं मार्गदर्शनप्रतिबन्धकं तदेवार्चिस्तेजः मार्गदर्शकमिति भावः । एवं चाऽन्यजनमार्गदर्शनप्रतिबन्धकमेवाऽस्माकमनुगुणमिति व्यज्यते । ननु पङ्किलेऽपि पथि बहुलाऽन्धकारात्तत्रापि कैश्चिद् ज्ञायतएवाऽत आह किं च विमार्ग एव अपथमेव सर्वदा ऽन्यजनाऽपरिचित इति भावः । मार्गः सरणिः । अस्मत्परिचित इति भावः । एवं चाऽन्यजनलोचनाऽविषयमार्ग एवाऽस्माकमुचित इति द्योत्यते । ननु तत्र सदनाऽभावात्कथं क्रीडेत्यत आह विपिनं वनम् । अन्यसञ्चारलेशशून्यं तदेव वेश्म गृहम् । एवं च क्रीडास्थानं विपिनमेवाऽस्माकमत्यन्तोचितमिति व्यज्यते । मालभारणीयोवृत्तम् ॥ ७८ ॥

चन्द्रेति । अङ्गकेषु चन्दनं विन्यस्य विहस्य सुधादीधितिसमतया हासस्य तत्प्रभाव्याप्तताया अत्यन्ताऽलक्ष्यत्वसम्पादनाय हासः । विनिर्गतायाः प्रियं प्रत्यभिसृतायाः । कप्रत्ययेन अङ्गानाम-

मनो निहन्तुं मदनोपि बाणान्
करेण कौन्दान् बिभराम्बभूव ॥ ७९ ॥

सामान्यतः परकीयाऽभिसारिकामुदाहृत्य तद्विशेषानुदाहरन् ज्योत्स्नाऽभिसारिकामुदाहरति चन्द्रोदये इति । काचित्कां चित्प्रत्याह चन्द्रोदये चन्द्रपदं गमनसाहाय्यसम्पादकतया ऽऽह्लादविशेषजनकतां व्यञ्जयति । अङ्गकेषु अनुकम्प्यगात्रेषु प्रियविरहतनुतया अनुकम्पायां कन् । चन्दनं विन्यस्याऽऽलिप्य । श्वेते हि श्वेतवस्तुनो झटिति भेदप्रतीतिर्न भवतीति धिया चन्द्रकरनिकररसरूपचन्दनधारणमकरोदिति भावः । एवं च तनुतराणामङ्गानां विरहयोगाद्दूरतया चन्दनदीधितावदृश्यत्वेपि चन्दनलेपसम्पादनेनाऽत्यन्ताऽदृश्यत्वं ध्वन्यते । विहस्य स्मित्वा सम्यगिदमलक्ष्यतासम्पादकं जातमिति धियेति भावः । यद्वा हास्यस्यापि सुधानिधिदीधितिसमतया ऽत्यन्ताऽलक्ष्यतासम्पादकं कर्मैतदिति धियेति भावः । अथ वा एतावत्समयमनङ्गो मामपीडयदिदानीं किमनेन विधेयमिति धियेति भावः । विनिर्गतायाः प्रियं प्रत्यभिसृतायाः मनश्चित्तं निहन्तुं व्यापादयितुम् । एवं चैतादृशसगर्वाऽविचारकारिप्रधानभूतचित्तव्यापादनेनेतरादिन्द्रियज्ञानमपि व्यापादितप्रायमिति व्यज्यते । मदनोपि मन्मथोपि । तद्गर्वमसहमान इति यावत् । करेण

लपता नवरूपता व्यज्यते । मनो निहन्तुं नायकं प्रति मनो गमयितुं प्रेषयितुमुपर्युपरि वेगेन बाणैः प्रापयितुं कौन्दानिति । कुन्दानि विकासयति स्मेति भावः । विजातीयकुसुमसम्बद्धमनस्का मा दर्शनपथं गच्छेदिति धियेति तत्त्वम् । अत्रार्थे निहतार्थता । के चित्तु निहन्तुं व्यापादयितुमित्यर्थ इति तन्न सम्यगाभाति ॥ ७९ ॥

तमिस्राऽभिसारिका यथा।

नाऽम्बुजैर्न कुमुदैरुपमेयं
स्वैरिणीजनविलोचनयुग्मम्।
नोदये दिनकरस्य न वेन्दोः
केवले तमसि तस्य विकासः॥ ८०॥

किरणेन कौन्दान् कुन्दपुष्पाण्येव शरान् पुष्पशरत्वात्तस्येति भावः। बिभराम्बभूव धघ्रे। विरहिदुःसहकुन्दपुष्पाणि विकासयति स्म। एवं च तदप्येतस्याः श्वसविशेषसंपादकतया ऽनुगुणमेव जातमिति व्यज्यते। उपजातिर्वृत्तम्। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रितचरणत्वात्। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणात्॥ ७९॥

तमिस्राऽभिसारिकामुदाहरति नाऽम्बुजैरिति। का चित्कां चित्प्रत्याह स्वैरिणीजनविलोचनयुग्मं स्वैरिणीजनो व्यभिचारिणीजनः तस्य नेत्रद्वन्द्वम्। जनपदं सर्वासामेकरूपतां द्योतयति। विलोचनपदं सूक्ष्मग्राहकतां व्यञ्जयति। अम्बुजैः सूर्यविकाशिभिरित्यर्थः। कुमुदैश्चन्द्रविकाशिभिः नोपमेयम्। तत्र हेतुमाह दिनकरस्य सूर्यस्य इन्दोश्चन्द्रस्य उदये तस्य न विकासः किं तु केवले निबिडे तमस्यन्धकारे विकासः। व्यतिरेकालङ्कारो ऽत्र। स्वागतावृत्तम्॥ ८०॥

व्यभिचारिणीविलोचनयुग्मं चन्द्रसूर्यविकासिभिरम्बुजैः कमलैश्च नोपमेयं यतो ऽस्य तदुदये न विकासः किं तु निबिडाऽन्धकार एव विकासः। तद्द्वयोपादानं चिन्त्यप्रयोजनम्॥ ८०॥

दिवसाऽभिसारिका यथा ।

पल्लीनामधिपस्य पङ्कजदृशां पर्वोत्सवाऽऽमन्त्रणे
जाते सद्मजना मिथः कृतमहोत्साहं पुरः प्रस्थिताः।
सव्याजं स्थितयोर्विहस्य गतयोः शुद्धान्तमत्राऽन्तरे
यूनोः स्विन्नकपोलयोर्विजयते को ऽप्येष कण्ठग्रहः॥८१॥

दिवसाऽभिसारिकामुदाहरति पल्लीनामिति । पल्लीनां घोषाणाम् अधिपस्य स्वामिनः पङ्कजदृशां कमलनयनानाम् पर्वोत्सवामन्त्रणे पर्वणि चैत्रपौर्णमास्यादौ उत्सवः कौतुकं तदर्थमामन्त्रणे जाते पल्ल्यधिपाऽङ्गनाभिः सम्पादिते सति सद्मजना गृहजनाः मिथः परस्परं कृतमहोत्साहं संपादितो महोत्साह उद्योगो यत्र क्रियायाम् । पुरः अग्रे सान्तरमित्यर्थः । प्रस्थिताः प्रचलिताः । पल्ल्यधिपसदनमित्यर्थः। अत्रान्तरे एतत्समये सव्याजं सकपटं किं चिद्व्यपदिश्य स्थितयोः क्रीडनार्थं विहस्य कथमेते प्रतारिता इति धियेत्यर्थः। शुद्धान्तमवरोधं गतयोः प्राप्तयोः स्विन्नकपोलयोः परस्पराऽङ्गसङ्गजातसात्त्विकभावोदयादिति भावः । यूनोस्तरुणयोः ।

पल्लीनामिति । पल्ली नाम जनवासग्रामः । तासामधिपस्येति बहुत्वैकत्वाभ्यां भाग्योत्कर्षो व्यज्यते । निमन्त्रणस्याऽपरिहार्यत्वं वा। तदीयपङ्कजदृक्सम्बन्धिकौमुद्युत्सवादिरूपपर्वोत्सवे आमन्त्रणे जाते सति स्वगृहस्थानामिति शेषः । गृहजनाः परस्परसम्पादितोद्योगं यथा भवति तथा पुरः अग्रे सादरमित्यर्थः । प्रस्थिताः पल्ल्यधिपसदनमिति शेषः । तत्रान्तरे एतत्समये सव्याजं किं चिद्व्यपदिश्य स्थितयोः कथमेते प्रतारिता इति धिया विहस्य शुद्धान्तम अवरोधं गतयोः परस्पराङ्गसम्बन्धेन सात्त्विकभावोदयात् स्विन्नकपोलयोः को ऽपि सर्वतो विलक्षणः कण्ठग्रहः आश्लेषो विजयते। अनेनाऽऽलिङ्गने ऽवसानाऽभावो व्यज्यते ॥ ८१ ॥

सामान्यवनिता ऽभिसारिका यथा ।

लोलच्चोलचमत्कृति प्रविलसत्काञ्चीलताझङ्कृति
न्यञ्चत्कञ्चुकबन्धबन्धुरचलद्वक्षोजकुम्भोन्नति ।
स्फूर्जद्दीधिति विस्फुरद्गति चलच्चामीकराऽलंकृति
क्रीडाकुञ्जगृहं प्रयाति कृतिनः कस्यापि वाराङ्गना॥८२॥

पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । कोऽप्येष सर्वतो विलक्षण इत्यर्थः । कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । एवं चाऽऽलिङ्गनाऽवसानाऽभावो व्यज्यते । ननु ज्योत्स्नाभिसारिकादयो भेदाः परकीयाया एव न सर्वासामित्यत्र किं विनिमकमिति चेत्प्रकरणमेवेत्यवेहि । कथमन्यथा एता अन्यसम्भोगदुःखिता इत्यादिवन्नालिखत्, कथं च स्वैरिणीपदमदाल्लक्ष्ये, इत्यलं वृथावाग्विलासेन । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

वेश्यामभिसारिकामुदाहरति लोलच्चोलेति । गतिविशेषवशात् चञ्चलं यच्चोलमंशुकं तस्य चमत्कृतिश्चमत्कारो यत्र । चोलेति पाठे नामैकदेशवचनन्यायेन निचोलेत्यर्थः । लोलपदं स्थानाऽनवस्थितत्वं द्योतयति तच्च गमनौत्कण्ठ्यम् ।

लोलच्चोलेति । गतिविशेषाच्चञ्चलचोलेन तस्य वा चमत्कृतिः । यद्वा चोलेति निचोलेत्यर्थः । नामैकदेशे नामग्रहणात् । निचोलः प्रच्छदपटः । अनेन गमनौत्कण्ठ्यम् । तदङ्गसङ्गेन शोभावत्काञ्चीलतायाः झङ्कारः । अत्र लतापदेन झङ्कारिभ्रमररणिताऽनुकारित्वम् । न्यञ्चन् गाढो नीचैर्गच्छन् वा । न्यङ् नीचखर्वह्रस्वाः स्युरित्यमरः । कञ्चुकबन्धनग्रन्थिः तया बन्धुरा रम्या । अत एव वलन्ती स्फुटतिर्यक्प्रसारिणी वा वक्षोजकुम्भोन्नतिर्यत्र । अञ्चलचाञ्चल्येन व्यक्तभूषणतया प्रकटकान्तगमनौत्सुक्येन विस्फूर्जन्ती शीघ्रा गतिर्यत्र । अत एव चञ्चलविभूषणानि यत्र । क्रियाविशेषणानि एतानि । कृतिनः अनिर्वचनीयसम्पत्तिशालिनः ॥ ८२ ॥

मुग्धाया लज्जाप्राधान्येन, मध्याया लज्जामदनसाम्येन, प्रगल्भायाः प्राकाश्यप्राधान्येन, धीराया धैर्यप्राधान्येन, अधीराया अधैर्यप्राधान्येन,धीराऽधीराया धैर्याऽधैर्यप्राधान्येन, ज्येष्ठायाः स्नेहाधिक्यप्राधान्येन, कनिष्ठायाः स्नेहन्यूनत्वप्राधान्येन,परोढायाः संगुप्तिप्राधान्येन, मुग्धाया इव कन्यकायाश्च, सामान्यवनिताया धनप्राप्तिप्राधान्येना,ऽष्टविधनायिकावर्णनमिति विशेषः ।

किं च प्रविलसत्काञ्चीलताऽऽलङ्कृति प्रविलसन्ती शोभाशालिनी तदङ्गसङ्गादिति भावः । या काञ्चीलता मेखला तस्या झङ्कृतिः स्वरविशेषो यत्र । न्यञ्चन्नीचैर्गच्छन् यः कञ्चुकबन्धः कूर्पासकग्रन्थिः तया बन्धुरा नम्रा । बन्धुरं तून्नतानतमित्यमरः । अत एव चलन्ती तिर्यक्प्रसारिणी वक्षोजकुम्भोन्नतिः कुचकलशदीर्घता यत्र । स्फूर्जद्दीधिति स्फूर्जन्ती दीधितिर्यत्र शीघ्रगमनौत्सुक्यादिति भावः । अत एव चलच्चामीकरालङ्कृति चलन्ती चञ्चला चामीकराऽलंकृतिः सौवर्णाऽलङ्करणादिर्यत्र । सर्वाण्येतानि क्रियाविशेषणानि । वाराङ्गना वेश्या कस्यापि कृतिनः अनिर्वचनीयसंपत्तिशालिनः । यत्तु सुकृतिनः कुशलस्येत्याहुस्तत्प्रकृताऽसङ्गतेरसङ्गतम् । क्रीडाकुञ्जगृहं केलिनिकुञ्जसदनम् प्रयात्यभिसरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८२॥

निरूपितं परिशेषयति मुग्धाया इत्यादि । प्राकाश्यम् । मुग्धाया इवेति । लज्जाप्राधान्येनेत्यर्थः ।

प्राकाश्यं प्रागल्भ्यम् । मुग्धाया इवेति । लज्जाप्राधान्येनेत्यर्थः ।

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वैं समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते॥८३॥

प्रोष्यत्पतिकां नवमीं नायिकां निरूपयितुं भूमिकामारचयन् प्राचीनसंमतिं दर्शयति। प्रस्थानमिति। अव्यवहिताऽग्रिमसमयप्रियविदेशगमनकृतमतिपतिविरहविधुरा नायिका स्वजीवितमुपदिशति हे जीवित। जीवितपदं प्रियत्वं तच्च सदुपदेशार्हत्वं व्यञ्जयति। वलयैः कङ्कणैः प्रस्थानं गमनं कृतम् अजस्रं निरन्तरम् प्रियसखैः प्रियतममित्रैः अस्रैरश्रुभिः गतं प्रचलितम्। धृत्या धैर्येण क्षणमपि नाऽऽसितं न स्थितम्।

प्रस्थानमिति। हे जीवित तेनोपदेशार्हत्वम्। वलयैः कङ्कणैः प्रस्थानं कृतम्। एवं च तात्कालिकविरहजनितनितान्तकार्श्यवशादेकमपि कङ्कणं न स्थाने स्थितमिति भावः। किं चाऽस्रैः रक्तैः विरहदाहवशात् निरन्तरं गतं यद्वा अस्रैरश्रुभिरित्यर्थः। धृत्येति। स्त्रीत्वेन मत्प्रतीक्षाकारित्वौचित्येऽपि तदकरणेन विजातीयस्य तव तदनुचितमेवेति व्यज्यते। चित्तेन गन्तुमुद्युक्तम्। तेन प्रियस्य समस्थितिमत्त्वेऽपि तत्पश्चात्स्थित्यभावो व्यज्यते। यातुं देशान्तरं गन्तुं समं परस्परैरेककालं गन्तव्ये सति प्रियतममन्तरा स्थातुमशक्यत्वादिति भावः। प्रियस्य कान्तस्य सुहृदां वलयादीनाञ्च सार्थः समूहः किमुत्सृज्यते इत्यन्वयः। यद्वा अवगतपतिविदेशगतिमतिर्दयिता दयितं प्रत्याह हे जीवितप्रिय जीवितात्प्रिय एवं चोपदेशार्हत्वम्। अर्थाद्वलयादीनाम्। यातुं निश्चितचेतसि सति सर्वे वलयादयः प्रस्थिताः। एवं च तवापि गन्तव्ये सति त्वत्प्रस्थानसमसमयप्रस्थानकरणात् सुहृदामेषां सार्थः किमुत्सृज्यते। एवं च त्वत्प्रस्थानज्ञानमात्रादेव वलयादिभिर्गतं जीवितेनापि गन्तव्यमिति विघ्नोपदर्शनादनुरूपचेष्टा द्योत्यते। यद्यपि प्रियपदे कथितपदत्वं तथापि विरहिनायिकावाक्यत्वाददोषः॥८३॥

इत्यादिप्राचीनग्रन्थलेखनादग्रिमक्षणे देशान्तरनिश्चितगमने प्रेयसि प्रोष्यत्पतिकापि नवमी नायिका भवितुमर्हति। तथा हि। तस्याः प्रोषितपतिकाविप्रलब्धोत्कासु नाऽन्तर्भावः। भर्तुः सन्निधिवर्तित्वात्। न कलहान्तरितायामन्तर्भावः। कलहाऽभावादनवमानितपतित्वाच्च। नापि खण्डितायामन्तर्भावः। प्रियस्याऽन्योपभोगचिह्नितस्याऽऽगमनाऽभावात्। प्रियायाः कोपाऽभावदर्शनात् काकुवचनकातरप्रेक्षणादिसञ्चिन्तान्तः

मनसा पुरस्तादग्रत एव गन्तुं व्यवसितमुद्युक्तम्। प्रियतमे कान्ते यातुं देशान्तरङ्गन्तुं निश्चितचेतसि कृतनिर्णये सति समं परस्परमेककालं प्रस्थिताः चलिताः। गन्तव्ये सति प्रियतमे ऽत एव स्थातुमशक्यत्वात् प्रियसुहृत्सार्थः प्रियसुहृदां कान्तनिजमित्राणां वलयादीनां सार्थः समूहः किमु त्यज्यते। किमुत्सृज्यते। एवं चाऽवश्यं गन्तव्यत्वे पश्चादवस्थितैः परित्यागो ऽत्यन्ताऽनुचित इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ८३॥

ननु एवमुक्ताऽष्टविधनायिकास्वेवाऽन्तर्भावो ऽस्त्वेतस्या इत्यत आह तस्या इत्यादि। प्रोष्यत्पतिकेति लक्ष्यनिर्देशः। लृटि वसतेरुष्य दिसिद्धेः। लृटः सद्वेति शत्रादेशेन प्रवत्स्यत्पतिकेति वक्तव्यम्।

ननूक्ताऽष्टविधनायिकास्वेव तासामन्तर्भावो ऽस्त्वित्यत आह तस्या इति। लक्षणं त्विति। लक्षणे इत्युपलक्षणम्?। प्रोष्यत्पतिकेति लक्ष्यनिर्देशः। प्रवत्स्यदिति पाठ उचितः।

पक्षपातित्वदर्शनाच्च । न वासकसज्जायामन्तर्भावः । वारनियमाऽभावात् । सज्जीकरणाऽभावनिर्वेदादिदर्शनाच्च । न स्वाधीनपतिकायामन्तर्भावः । अग्रिमक्षणे एव सङ्गस्य विच्छेददर्शनात् । न हि स्वाधीनपतिकायाः कदा चिदपि सङ्गविच्छेद इति संप्रदायः । व्रजन्नपि पतिः स्वाधीनपतिकया निरुध्यते ऽन्यथा भर्तरि स्वाधीनत्वमेव भज्येत । नेह तथा । सर्वथा भर्तुर्विदेशगमनात् । किं च निर्वेदाऽश्रुपातनिःश्वासवनविहारादिमदनमहोत्सवव्यतिरेकदर्शनाच्च । नाप्यभिसारिकायामन्तर्भावः । अभिसारोत्सवाऽभावात् । अन्तस्तापदर्शनाच्चेति युक्तमुत्पश्यामः । लक्षणं तु यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रोष्यत्पतिका । अस्याश्चेष्टा । काकुवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसन्तापसंमोहनिःश्वासबाष्पादयः ।

मुग्धा प्रोष्यद्भर्तृका यथा ।

प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय

क्षामोदरी वदनमानमयाञ्चकार ।

मुग्धां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति । प्राणेश्वरे इति । का

प्राणेश्वरे इति । ईश्वरत्वेन नियोगाऽनर्हत्वं निर्गमाय विदेशगमनाय विरहदुःखोद्रेकजकण्ठाऽवरोधवशात् किमपि ईषदव्यक्तं वेत्यर्थः । जल्पति पृच्छति वदनं नम्रं चकार लज्जया किमपि वक्तुं न शक्तवतीति भावः । तस्यास्तूष्णीं स्थितावपि आली यत्नमकरोदि-

आली पुनर्निभृतमेत्य लतानिकुञ्ज-
मुन्मत्तकोकिलकलध्वनिमाततान ॥ ८४ ॥

मध्या प्रोष्यत्पतिका यथा।

गन्तुं प्रिये वदति निःश्वसितं न दीर्घ-
मासीन्न वा नयनयोर्जलमाविरासीत्।

चित् काश्चित्प्रत्याह प्राणेश्वरे । ईश्वरपदं नियोगाऽनर्हत्वं व्यञ्जयति । निर्गमनाय विदेशगमनाय किमपि किञ्चिदपि विरहदुःखोद्रेकजकण्ठाऽवरोधादिति भावः । जल्पति पृच्छति सति क्षामोदरी कृशोदरी । क्षामपदमुक्तिपाण्डित्याऽभाववत्त्वं मुग्धात्वं च ध्वनयति । यद्वा विरहवशान्निर्गच्छत्प्रकटस्थिरसपराधाऽभावं गमयति । वदनमाननमानमयाञ्चकार नम्रीचकार तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । लज्जया किमपि वक्तुमशक्तत्वात् तस्यां तूष्णीमवस्थितायामपि सखी यत्नमकरोदित्याह आलीत्यादि । आली सखी पुनः निभृतं गुप्तं क्रियाविशेषणमेतत् । लतानिकुञ्जम् एत्याऽऽगत्य उन्मत्तकोकिलकलध्वनिम् उन्मत्तपिकमनोज्ञशब्दम् । एवं च वसन्तसमयमवगत्यायं स्थास्यतीति धिया इति भावः । उन्मत्तपदं वसन्तवर्तीत्वं द्योतयति । कोकिलेति पुल्लिङ्गनिर्देशः कामिनी-

त्याह आलीति । पुनस्त्वर्थः । आली त्वित्यर्थः । निभृतं गुप्तं लतानिकुञ्जम् । अनेन स्वसजातीयबहललतापरिवृततया क्रियमाणकपटस्य प्राकट्याऽनर्हत्वं द्योत्यते । वसन्तसमयमवगत्याऽयं स्थास्यतीति धिया वसन्तवशादुन्मत्तकोकिलस्य कलशब्दं विस्तारयामासेत्यन्वयः ॥ ८४ ॥

गन्तुमिति । निःश्वसितमित्येकवचनत्वेनैकोपि निःश्वासादिर्नाऽभूदिति व्यज्यते । प्रश्नसमसमयसञ्जातमूर्च्छावशादिति भावः । परं

आयुर्लिपिं पठितुमेणदृशः परं तु
भालस्थलीं किमु कचः समुपाजगाम ॥ ८५ ॥

नखशङ्काऽभावमथ वा स्वजातीयशब्दतया प्रमाणभावं ध्वनयति । स च मरुया सानुरोधचमत्कारम् आततान विस्तारयामास । एवं च भाविविरहविह्वलतया पिकशब्दाऽनाकर्णनेऽपि न का चित्क्षतिरिति ध्वन्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥८४॥

मध्यां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति गन्तुमिति । का चित्कांचिदाह प्रिये कान्ते । प्रियपदेन विरहाऽसहिष्णुतां ध्वनयति । गन्तुं विदेशं यातुम् वदति पृच्छति सति एणदृशो मृगलोचनायाः । एणदृश इत्यनेन चञ्चलता तया च विरहकातरता द्योत्यते । दीर्घमायतं दुःखवशाद् निश्वसितं निश्वासः न तु निःश्वासाः । नासीद् । नयनयोर्लोचनयोः न तु लोचनस्य जलं न तु जलानि आविरासीद् । प्रकटीबभूव । प्रश्नसमयसञ्जातविरहमूर्च्छोद्रेकवशादिति भावः । किं तदा तत्राऽऽसीदित्यत आह परं त्वेतदभूद् कचः केशकलापैकदेशः चैलाञ्चलविस्रंसनाद् भालस्थलीं ललाटदेशं समुपाजगामाऽभिससार भालस्थलीमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशन कच इति पुंलिङ्गनिर्देशेन च तां प्रति तस्याऽभिसरणाऽनौचित्येपि तत्कारितया

तु कचः केशकलापैकदेशः कच इव कचर्षितुल्यः । मूर्च्छावशेन चेलाञ्चलविस्रंसनाद् भालस्थलीं जगाम । आयुर्लिपिं पठितुं किमु । एतावदेवायुः उताऽधिकमस्ति न वेति निश्चेतुमिति भावः । कचं भालस्थलीमिति स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामावयोरिव तवापि गन्तुमनुचितमिति व्यज्यते । अश्रूणामप्राकट्येन लज्जावत्त्वं मूर्च्छावत्त्वेन मदनबाधावत्त्वं च व्यज्यते । तेन मध्यात्वम् ॥ ८५ ॥

प्रौढा प्रोष्यत्पतिका यथा ।

नाऽयं मुञ्चति सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
स्तेनाऽहं विहिऽताञ्जलिर्य्यदुपते पृच्छामि सत्यं वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्बन्धुभिर्दीयते
स्यादत्रैव परत्र तत्किमु विषज्वालावलीदुःसहम् ॥८६॥

केशपाशे कचेर्ष्यादिकार्यवत्ता द्योत्यते । तामेवोत्प्रेक्षामुखेनाऽऽह किमुशब्द इवार्थे । आयुर्लिपिं ब्रह्मलिखिताऽऽयुष्याक्षरपङ्क्तिम् पठितुं वाचयितुमिव तस्यास्तत्र सत्त्वादिति भावः । एवं चैतावदेवायुः किं चिदधिकमस्ति न वेति निश्चितुमिति व्यज्यते । अश्रूणामप्राकट्येन लज्जावत्त्वं मूर्च्छया च मदनबाधावत्त्वमिति मध्यात्वं ध्वन्यते । उत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रौढां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति नायमिति । का चिदङ्गना द्वारावतीगमनोद्युक्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह भो यदुपते यदूनां पतिः तत्सम्बोधनम् । हे श्रीकृष्ण । एवं चास्मत्पालनाऽर्हत्वं मिथ्याभाषणाऽनर्हत्वं पारलौकिकसकलवृत्ताऽभिज्ञत्वं वा ध्व-

नायमिति । यदूनां पते नाऽस्माकम् । यद्वा यदुपतित्वेन पारलौकिकसकलवृत्तान्ताऽभिज्ञत्वं तेन प्रश्नयोग्यता । सुभ्रुवामिति साधारणप्रश्नेनोत्तरदाने सङ्कोचाऽभावो व्यज्यते । अयमपलापाऽनर्हो विरहसन्तापः शरीरत्यागेपि न मुञ्चति । तनुपदेन स्पृहणीयत्वम् अतो बद्धाञ्जलिर्दीना पृच्छामि सत्यं वद सशपथं वद । ताम्बूलादि मृतोद्देशेन दीयमानं किमिहैव परलोकेपि स्यादित्यन्वयः । अत्र यथोक्तेन वस्तुना त्वद्वियोगेन मन्मरणमवश्यमिति विज्ञाय यथोचितमाचरेति व्यज्यते ॥ ८६ ॥

परकीया प्रोष्यत्पतिका यथा।

न्यस्तं पन्नगमूर्ध्नि पादयुगलं भक्तिर्विमुक्ता गुरो-
स्त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया दुष्कृतम्।
अङ्गानां शतयातना नयनयोः कोपि क्रमो रौरवः
कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि प्रस्थिते॥८७॥

न्यते। सुभ्रूपदं पुरुषाणां तथाविधविरहाऽभावं व्यनक्ति। बहुवचनं च सर्वसाधारणप्रश्नकरणेन स्वस्याऽपरार्थोद्योगशालित्वं साधारणप्रश्नोत्तरदाने सङ्कोचाऽनर्हत्वं च नायकस्य व्यञ्जयति। अयं वियोगज्वरो विरहसन्तापः। तनुत्यागे शरीरत्यागेपि न मुञ्चति सजति यत् तेन हेतुना विहिताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः अहं पृच्छामि प्रश्नं करोमि। सत्यं सत्यपदं शपथवत्तामावेदयति। वद ब्रूहि। किं तद्वत आह उदकं चन्दनं पटीरं कुसुमं यद्बन्धुभिः सुहृद्भिर्दीयते मृतोद्देशेन तत्सर्वम् अत्रेव एतल्लोके इव परत्र परलोकेपि किमु विषज्वालावलीदुःसहं स्यात् विरहिजनस्येह यथैतद्दाहकं तथैव किं परत्रेति

न्यस्तमिति। हे कान्तेति सम्बुद्धिपदाऽनुपादानं दुःखोद्रेकमावेदयति। पन्नगत्वेन भययोग्यता। मूर्द्धीत्यनेन साहसम्। पादयुगलमित्यनेन भीतिशून्यत्वम्। किञ्च गुरोः श्वशुरादेर्भीतिस्तदाज्ञाकारित्वं विशेषेण त्यक्तम्। गुरुत्वेन माननीयता नीतिः कुलमर्यादा त्यक्ता। एवं त्वन्निमित्तं किं न पापं दुष्कृतं कृतम् अपि तु सर्वमेव कृतमित्यर्थः। अतस्त्वयि प्रस्थिते प्रस्थानोद्यते अङ्गानां शतयातना असङ्ख्यतीव्रवेदना रौरवस्य नरकविशेषस्य सम्बन्धी क्रमो विन्यास इत्यर्थः। कुम्भीपाकपराभवः पीडा भविष्यति इदं युक्तं समञ्जसमित्यर्थः। अङ्गादीनां प्रत्येकाऽपराधित्वेन प्रत्येकं दण्ड इति भावः॥८७॥

सामान्यवनिता प्रोष्यत्पतिका यथा ।

मुद्रां प्रदेहि वलयाय भवद्वियोग-

मासाद्य यास्यति बहिः सहसा यदेतत् ।

वक्तव्यमिति भावः । एवं च त्वद्वियोगो ऽवश्यं मन्मरणकारणमिति विज्ञाय यथोचितमाचरणीयमिति द्योत्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

परकीयां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति न्यस्तमिति । का चिदङ्गना नायकं प्रत्याह हे कान्त पन्नगमूर्ध्नि पन्नगस्य विषधरस्य मार्गे स्थितस्येत्यर्थः । मूर्ध्नि मस्तके । पन्नगपदं भयजनकतां गमयति । मूर्ध्निपदेन साहसमभिव्यज्यते । पादयुगलं चरणद्वन्द्वं, युगलपदं भीतिशून्यतामावेदयति । न्यस्तं स्थापितम् । गुरोः श्वशुरादेः भक्तिरितरापेक्षया माननीयतया विभागः, सेवा वा । तदाज्ञाकारित्वमित्यर्थः । अत्यन्तं विमुक्ता त्यक्ता । नीतिः स्वकुलमर्यादापि त्यक्ता इति भवतो हेतोः । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी । मया किं दुष्कृतं न कृतम् । अपि तु सर्वं कृतमित्यर्थः । अतः त्वयि प्रस्थिते सति प्रस्थानोद्युक्ते सति अङ्गानामवयवानां शतयातना असङ्ख्यतीव्रवेदना किं च नयनयोः कोप्यनिर्वचनीयः रौरवः रौरवस्य नरकविशेषस्यायं रौरवः । तत्सम्बन्धीत्यर्थः । क्रमो विन्यासः । किं च मनसश्चेतसः कुम्भीपाकपराभवः कुम्भीपाके नरकविशेषे पीडा-

मुद्रामिति । भवद्वियोगमासाद्यैतद्वलयं सौवर्णाग्रमिति कङ्कणम् । एकत्वमविवक्षितं वा । सहसा अकस्मात्त्वद्वियोगज्ञानमात्रेणेति भावः । यास्यति हस्ताद्बहिः । एवं च तदानीं याच्ञावसरो ऽथ-

इत्थं निगद्य विगलन्नयनाम्बुधारा
वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्बभार ॥ ८८ ॥

भविष्यति इदं युक्तं समञ्जसम् । अङ्गादीनां प्रत्येकस्याऽपराधितया प्रत्येकं दण्ड इति भावः । एवं च युक्तैव दुष्कृतिनो नरकाऽवाप्तिरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ८७ ॥

सामान्यवनितां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति मुद्रामिति । काचिद्वारवधूवृत्तं कां चित्प्रत्याह वाराङ्गना वेश्या वलयाय कङ्कणाय । एकवचनम् अनेककङ्कणधारणाऽसामर्थ्यं व्यञ्जयति । मुद्रां प्रदेहि वितर । ननु वलयमेवाऽस्तीत्यत आह यत् यस्मात् भवद्वियोगं त्वदीयविरहम् आसाद्य प्राप्य एतद्वलयम् । एकत्वमविवक्षितम् । सहसा ऽकस्मादेव । एवं च तदानीं याच्ञावसराऽभावो व्यज्यते । हस्ताद्बहिः यास्यति गमिष्यति । यद्वा वलयाय सौवर्णकङ्कणाय न तु गजदन्तादिनिर्मितवलयाद्यर्थे । मुद्रां प्रदेहि । यत् यस्मात् सौवर्णाग्रिमकङ्कणं हस्ताद्बहिर्यास्यतीत्यर्थः । एवं च त्वद्विरहजाततनुतावशादाकस्मिककङ्कणाऽपगमे त्वन्मङ्गलैकचिन्तनप्रवणमनस्कया मया तथैवाऽवस्थातुमशक्यत्वादिति भावः । इत्थममुना प्रकारेण निगद्योक्त्वा विगलन्नयनाम्बुधारा निष्पतदश्रुपरम्परा प्रियतमं कान्तं करयोर्हस्तयोः बभार दध्रे । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८८ ॥

ज्यते । अतस्त्वद्विरहजाततनुतावशादाकस्मिककङ्कणाऽपगमे त्वन्मङ्गलैकरतया तथा वस्तुमशक्यत्वात् मुद्रामङ्गुलीयकं वलयाय एकवचनमनेककङ्कणधारणाऽसामर्थ्यात् । करयोरिति द्विवचनं निर्मोचनाऽर्हत्वं व्यञ्जयति ॥ ८८ ॥

अहितकारिण्यपि प्रियतमे हितकारिण्युत्तमा ।

अस्या उत्तमैव चेष्टा । यथा ।

पतिः शयनमागतः कुचविचित्रतोरःस्थलः
प्रसन्नवचनामृतैरयमतर्पि वामभ्रुवा ।
अचर्चि सुभगस्मितद्युतिपटीरपङ्कद्रवै-
रपूजि विलसद्विलोचनचमत्कृतैरम्बुजैः ॥ ८९ ॥

उक्तानामेव पुनरुत्तमादिभेदानाह । अहितेत्यादि ।

तत्रोत्तमामुदाहरति पतिरिति । का चित्कां चित्प्रत्याह । कुचविचित्रितोरःस्थलः । कुचाभ्यां विचित्रितं मुद्रितमुरःस्थलं यस्य । अन्याऽङ्गनालिङ्गनादिति भावः । तेन च प्रत्यक्षाऽपराधवत्ता व्यज्यते । शयनं पर्यङ्कदेशमागतः पतिः कान्तः वामभ्रुवा सुन्दरभ्रुवा । एवं च कौटिल्याऽभावो द्योत्यते । वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चाऽतिसुन्दरे इति विश्वः । प्रसन्नवचनामृतैः प्रसन्नानि मनोहराणि वचनानि तान्येवाऽमृतानि तैः ।

पतिः शयनमिति । परनायिकालिङ्गनवशात्कुचमुद्रितोरःस्थलः । एतेन प्रत्यक्षदृष्टाऽपराधता । वचनामृतैः । अमृतत्वेन प्राणप्रदत्वम् । वामभ्रुवा सुन्दरभ्रुवा । सुभगा रमणीया स्मितद्युतिः सैव चन्दनस्य पङ्करूपो द्रवः । अत्र सुभगत्वेन दुर्लभत्वम् । द्युतिपदेन कान्तस्वान्तभवध्वान्तनिवारकता । पङ्कत्वेन गाढता । द्रवत्वेन सारता । प्रसन्नविलोचनचमत्कृतैः कटाक्षरूपैरित्यर्थः । विलासत्वेन दैर्घ्यम् । अम्बुजत्वेन सरसत्वम् । तेन कोपोदयाऽभावः । अतर्पीत्यादित्रयेण भक्त्यतिशयः । एवञ्च प्रत्यक्षदृष्टाऽपराधैर्निष्कपटैर्वंविधव्यापारकारित्वेनोत्तमात्वम् ॥ ८९ ॥

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	४	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रजीभाषानुवादसहितः	२	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६	०
सांख्यकारिका-चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०
पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिस०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा।सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदन्नंभट्टप्रणीता स० ३	३	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता	२	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

चांद्नीचौक के उत्तर नई सडकबनारस।